

BALÁZS MIHÁLY

DÁVID FERENC ÉLETÚTJA

Dávid Ferenc Kolozsváron, a 16. századi Erdély szellemi centrumában a fele részben német (szász), fele részben magyar városban született. Születési dátumát pontosan nem ismerjük. A korábbi szakirodalom egy része 1510 tájára tette, újabban a kutatók többsége 1520 tájáról beszél. Az utóbbit tarthatjuk valószínűbbnek, mert szülei 1565–1570 táján még éltek, tehát szokatlanul magas kort kellett volna megérniük ahhoz, hogy már 1510-ben gyermekük születhessen. Erre vallana az is, hogy egy kortársa, Christian Schaeseus Dávid Ferenc 1555-ös fellépését egy disputában egy *fiatalember* sikereként méltatja.

Apja, David Hertel szász nemzetiségű polgár volt, s fia a korabeli névadásnak megfelelően lett Franciscus Davidis, s ebből eredt aztán a Franz David, illetőleg Dávid Ferenc névalak a németben és a magyarban. A Hertel családnév azonban továbbra is használatban maradt, Dávid Ferenc fiait ugyanis David és Johann Hertelként – vagy latinizált alakban Herteliusként – emlegetik a források, de testvérei is Peter, illetőleg Nicolaus Hertelként tűnnek fel a forrásokban. Sok adat van egy Gregor Hertel nevű polgárról is, aki 1579-ben tagja volt Kolozsvár város tanácsának, ám róla nem bizonyítható, hogy Dávid Ferenc testvére lett volna. A magyar szakirodalom szerette hangsúlyozni, hogy név szerint nem ismert anyja magyar nemesasszony lehetett, ezt azonban kizárhatónak tekinthetjük. Pirnát Antal meggyőzően mutatta ki, hogy az anyja szolgálját említő városi tanácsi határozatot teljesen alaptalanul értelmezték úgy, hogy egy nemesasszonyról lenne szó. Mivel Dávid Ferenc németül és magyarul is kitűnően írt és prédikált, a magyar történetírók szívesen következtettek arra, hogy vegyes házasság sarja lehetett, ám a magas szintű nyelvtudást nem szükséges föltétlen ezzel indokolni abban a városban, amelyben a 16. század derekára az egyházi vagy politikai életben valamilyen szerepet betöltők a legtermészetesebb módon voltak kétnyelvűek. (A kolozsvári polgárok természetes kétnyelvűségére egyébként igen jellemző, hogy Dávid későbbi apósa a Barát nevet használta, s egy szép magyar nyelvű zsoltárparafrázis is ránk maradt tőle, jóllehet a városon belül élete végéig a szász közösséghez – a „szász nemzethez” – tartozott, ám a fia jobban szerette a német nevét, s így Peter Munchként szerepel a dokumentumokban.)

A névhasználatból és egyéb adatokból megállapítható apjának foglalkozása is. Az 1560-as években keletkezett hitvitázó iratokban gyakran nevezik őt ellenfelei Franciscus Sutorisnak, magyarul Varga Ferencnek, vagy Varga Dávid fiának. Ez összefügg azzal, hogy az erdélyi szász családneveket a 15–16. században magyarra fordított alakban is használták, vagy a szász családnév mellé az illető

foglalkozása nevének magyar formáját is odaillesztették. Így történhetett ez David Hertel esetében is, s így aztán az elnevezés tovább hagyományozódott fiára. Az utóbbi időben a gazdaságtörténeti szakirodalom azt is megállapította, hogy Sutornák vagy Vargának nem csupán a csizmadiákat nevezték, hanem a tímárokat is. Mivel a Hertelek között többen ezt a foglalkozást űzték, s az említett Gregor Hertel is a *Ledrer Zechen zu Clausenburg* (a kolozsvári „bőrösök” céhének) tagja volt, valószínűnek tarthatjuk, hogy David Hertelnek is ez volt a foglalkozása. Ez összhangba hozható azzal, hogy egy kolozsvári adójegyzék David Hertel külvárosi allódiumáról tesz említést. A bőr feldolgozásához elengedhetetlenül szükség volt arra, hogy a tímárok a víz melletti külvárosi majorokkal is rendelkezzenek. Mindez azt jelenti, hogy Dávid Ferenc Kolozsvár városának módos, de nem a leggazdagabb rétegéből került ki. A kizárólag szász nemzetiségűekből álló tímár céh fontos szerepet játszott ugyan a város életében, képviseltette magát a városi tanácsban is, de nem vehette föl a versenyt a legbefolyásosabb, a város első számú vezetőit adó ötvösök és szabók céhével.

Bár David Hertel nem tartozott a város legmódosabb polgárai közé, három fia közül legalább az egyik iskoláztatására mégis vállalkozhatott. Ez nyilvánvalóan a városban kezdődött, ám a további esetleges helyszínekről már bizonytalannak ismereteink. Későbbi források és összefoglalások a gyulafehérvári káptalani iskolában folytatott tanulmányok mellett a brassói gimnáziumról, majd a Wittenbergi egyetemről beszélnek, ám az adataink rendkívül hézagosak, s e hézagokat kénytelenek vagyunk hipotézisekkel kitölteni. A bizonytalanságot a névhasználat kialakulatlansága is okozza. 1545 októberében bizonyosan beiratkozott ugyanis a Wittenbergi egyetemre egy bizonyos „Franciscus Literatus Klausenburgensis Ungarus”, továbbá 1548 januárjában egy bizonyos „Franciscus Literatus Transylvanus”. A szakirodalom hol az egyiket, hol a másikat azonosítja Dávid Ferencel, s ennek megfelelően alkot aztán elképzelést az életútnak ezt megelőző és ezt követő szakaszáról is. Mivel az alább részletezendő adatok arra utalnak, hogy Dávid megfordult az erdélyi szászország nagyon fontos városában, Brassóban is, mi azt tartjuk valószínűbbnek, hogy 1548-ban kezdte meg Wittenbergi tanulmányait. Ebben az esetben nem lenne akadálya ugyanis annak, hogy őt lássuk abban a Franciscus Coloswarinusban, akit 1545-ben iratkozott be a brassói gimnáziumba. Ez összhangba hozható lenne egy további adattal is, amely az eddigiekben elkerülte a kutatók figyelmét. A brassói érdekltségű ún. *Album Oltardianum*ban ugyanis a következőket olvassuk: „1548 Eodem Anno ist Franciscus Clausenburger nach der Wittenberg vereyset, und hat von Wien auss Brief geschrieben die 11. Augusti und geschickt: »Der Röm. Kays. Erklärung, wie es der Religion halben im heil. Reich bis zu Auftrag des gemeinen Concilii gehalten werden soll, publiciert auf dem Reychstag zu Augsburg den 15. Mai.« Auch hat Clausenburger uns bemeldet, wie dem Legato zu Constantinopel durch Röm. Kays. Majestät, als auch dur-

ch Khunig Ferdinando anbefohlen worden, zur Befreiung des Stephani Maylad alles zu thun. Haec nova, non magna nostratibus causerunt gaudia.”

Ennek a bejegyzésnek egyéb vonatkozásaira még visszatérünk. Most csupán azt hangsúlyozzuk, hogy a brassói és a Wittenbergi matrikula névhasználata is abban az esetben kerül közel egymáshoz, ha 1548-ra tesszük Dávid Wittenbergi beiratkozását, hiszen etnikai értelemben Dávid nem volt „Ungarus”, s szinte kizártnak is tekinthetjük, hogy ilyenként tüntesse fel magát. De emellett szólna az 1550-ben Wittenbergből hazaküldött költeménye is, amelyben további támogatásért folyamodik mecánásához, Medgyesi Ferenc gyulafehérvári püspökhelyetteshez. Amennyire logikus ugyanis egy ilyen hosszabítási kérelem két esztendő után, annyira rendhagyó, s a korabeli gyakorlattól eltérő lenne, hogy öt esztendő eltelte után fogalmazódjék meg.

Úgy tűnik tehát, hogy Dávid Ferenc közvetlenül a brassói iskolából, de a gyulafehérvári püspöki helynök támogatását élvezve ment Wittenbergbe tanulni 1548-ban. Az eddigi életrajzok nem figyeltek fel erre a kettősségre, s ezért nem tárulhatott fel rendkívüli eszmetörténeti érdekessége sem. A Gyulafehérvárhoz való kapcsolódás háttérét keresve szinte lehetetlen figyelmen kívül hagyni, hogy Medgyesi püspöki helynök elődje az a Hadrian Wolphard (Adrianus Wolphardus) volt, aki ezt megelőzően egyszerre volt gyulafehérvári kanonok és kolozsvári plébános, s aki a latin nyelvű erdélyi humanista irodalom sokoldalú és termékeny alakjaként 1522-ben kiadta Janus Pannonius verseit, ám ugyanakkor Erasmusnak is nagy olvasója volt. Nem látszik nagy merészségnek arra gondolni, hogy ő karolta fel először az elemi iskoláit még bizonyára a szülővárosában végző, s nyilván rendkívüli tehetségnek látszó fiatalembert. Így kerülhetett ez a kolozsvári ifjú egy olyan közösség, a gyulafehérvári káptalan látókörébe, amely meghatározó szerepet játszott Erdély szellemi életében a 16. század harmadik és negyedik évtizedében. A káptalan tagjai közül jó néhányan világi pályára léptek, vagy a reformáció hívei lettek. Csak e legismertebbeket említjük meg: Csáky Mihály egyházi állásáról lemondva élete végén János Zsigmond fejedelem kancellárja és az unitáriusok támogatója lett, Kálmáncsehi Boldi Sebestyént 1555-ben evangélikus szuperintendensként említik a források, míg Kálmáncsehi Sánta Márton a reformáció helvét irányzatának lett a legnagyobb hatású terjesztője az 1550-es évek derekán. Hagyományosan valamiképpen besorolják ebbe a névsorba Hadrian Wolphardot is, mivel egy Heltaí Gáspár által megörökített történet szerint már a 30-as évek végén legalábbis hozzájárult ahhoz, hogy a reformáció egyik terjesztője elkerülje a bebörtönözést. Mindezek fényében különösen a magyar nyelvű szakirodalom hajlamos arra, hogy kizárólag a reformáció későbbi jelenségei felől értékelje a gyulafehérvári káptalan tevékenységét, s a reformáció előfutárait keresse közöttük. Megerősítette ezt az elképzelést, hogy kimutatható volt: e káptalan tagjainak zöme kapcsolatban állt Johannes Honterusszal, akiben

a protestáns egyháztörténeti hagyomány az először Brassóban áttörni tudó erdélyi reformáció első jelentékeny képviselőjét ünnepelte.

Az utóbbi évek kutatási eredményei azonban jelentősen módosították ezt a képet. Csepregi Zoltán árnyalt elemzéssel mutatta ki, hogy Honterus *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* című, 1543-ban megjelent munkája teljesen új megvilágításba helyezhető, ha nem csupán a forrásait tesszük vizsgálat tárgyává, hanem korabeli jelentését is. Csepregi hajlik arra, hogy a forrás-kérdésekről vitatkozók közül annak az Erich Rothnak adjon igazat, aki szerint Honterus művének fontos forrása volt a nürnbergi Lazar Sprengler *Verzeichniss der geenderten misspreuch und ceremonien* című munkája, s természetesen nem tagadja annak jelentőségét sem, hogy a mű eleje és vége a Wittenbergi rendtartásra hivatkozik, ám jóval fontosabbnak véli, hogy a mű az európai és a magyarországi egyházpolitikai fejlemények egészében akarja elhelyezni mindazt, ami Brassóban történt. Ez az irat tehát szerinte azzal az igénnyel számol be a lezajlott reformokról, hogy bizonyítsa: mindez összhangban van azokkal a reformtörekvésekkel, amelyeket ekkor még III. Pál pápa környezetében is többen igeneltek. A mű tehát egészében azoknak a mérsékelt reformereknek a nyelvén beszél, akik számára az egyetemes egyház és az evangéliumi igazság képviselője összhangba hozható volt, s akik programjuk centrális elemének épp ennek az összhangnak a megteremtését tartották. Ez az Erasmustól és más humanistáktól származó elemeket is felölelő koncepció áll Honterus tevékenységének középpontjában akkor is, amikor a brassói iskolát a humanisták mintájára *ludus litterariusszá* formálja át. Erről éppen az a Pesti Gáspár az egyik legfontosabb forrásunk, akit az 1550-ben megjelent *Elégia* előszavában köszönt majd Dávid Ferenc Wittenbergből, s aki az 1541-ben Brassóban megjelentett Adagia-válogatásban (RMNY 43) felsorolja azokat a nyomtatványokat, amelyeket Honterus az új szemléletű iskola szolgálatában Brassóban kiadott. Ennek a gyulafehérvári iskolában tanult Pestinek a pályaképe is jelzi ugyanakkor a brassói Honterus és környezete, továbbá a gyulafehérvári káptalan szoros és a nagypolitika mindennapjaiba is beágyazott kapcsolatát. A tanulmányait a gyulafehérvári káptalani iskolában befejezett Pesti ugyanis a kanonok közül a legintenzívebb kapcsolatot Veransics Antallal tartva hamarosan világi pályára lépett, előbb Majláth István erdélyi vajda szolgálatába állt, majd I. (Szapolyai) János király titkára lett, hogy aztán a király halála után rövid brassói megtelepedést követően ismét a legmagasabb szinten, Martinuzzi Fáter György, az erdélyi politika első számú formálója mellett teljesítsen titkári szolgálatot egészen ennek haláláig.

Ezek az adatok lehetővé teszik tehát, hogy az *Album Oltardianumban* leírtak által is megtámogatva úgy képzeljük el, hogy Dávid 1548-ban, brassói tanulmányok után iratkozott be Wittenbergbe, ahová tehát semmiképpen sem protestánsként érkezhetett, hanem annak a fentiekben körvonalazott reform-elképzelésnek a híveként, amely a Wittenbergben történeteket a megvalósulás egyik módozataként

kezelte. Ha figyelembe vesszük, milyen magas helyekről támogatták (a helytartó titkára, a gyulafehérvári püspöki vikárius), talán azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy kiküldetésének nem csupán a tanulás volt az egyetlen célja, hanem legalábbis kiegészítő feladata lehetett az európai egyházpolitikai mozgások figyelemmel kísérése. Az *Albumban* rögzítettek ezt látszanak igazolni, hiszen az 1548 januárjában Wittenbergbe beiratkozott fiatalember ugyanennek az évnek az augusztusában Bécsben tűnik fel, s nem is akármit küld meg Brassóba. Az *Albumban* pontos cím szerint leírt dokumentum ugyanis nem más, mint az 1548 májusában az augsburgi birodalmi gyűlésre erőltetett császári elképzelés a vallásügyek rendezésére, amelyben a császár immár a megelőző időszak hadi sikereire is támaszkodva a korábbiaknál jóval keményebb, a protestánsoknak immár keményen diktáló intézkedéseket fogalmaz meg az egység helyeállítására. (A dokumentum latin és német nyelven is megjelent. Dávid láthatóan a németet küldte haza Brassóba. Fennmaradt példány hiányában nem tudtuk megállapítani, hogy a két német kiadás közül melyik lehetett ez: a rövidebb és a latinnal teljesen megegyező, amely Augsburgban jelent meg, vagy a terjedelmesebb, egy *Vermanung an die umbes-tehenden bey dem heiligen*, de úgy látszik, legalábbis feladatának tekintette, hogy az Erdély szempontjából fontos világi politikai eseményekről is beszámoljon. Ezért írta meg azt a fontos (mint később kiderült: légből kapott) hírt, hogy a császár és a magyar király a siker reményében lép fel Majláth István, az akkor már több éve a török fogságában élő, egykori vajda kiszabadítása végett, aki – mint említettük – egy időben a Dáviddal jó kapcsolatban lévő Pesti Gáspár patrónusa volt. A Wittenbergből hazaküldött *Elégia* és kísérőszövege alátámasztja ezt az elképzelést. Úgy vélem ugyanis, hogy a Pestiben megalapozatlanul protestáns patrónust látni akaró magyar életrajzírókkal szemben Gustav Gündisch joggal hangsúlyozta, hogy a Dávid által leírtak nem engedik meg ezt az értelmezést. A Pestihez írott levél az igaz vallás mellett ez erdélyi egyházak kívánatos összhangjáról beszél, s egyáltalán nem kapnak benne hangsúlyt kifejezetten protestáns eszmények, s hasonló mondható el a haza sorsa miatt aggódó és a kegyes gyülekezetek (*pios coetus*) támogatását, vagy a vallás becsületének (*honor religionis*) helyreállítását szorgalmazó, Medgyesihez intézett disztichonokról is. Említésre méltónak tarthatjuk továbbá, hogy a disztichonok szerzője ékes szavakkal emlékezik meg azokról a diplomáciai erőfeszítésekről, amelyeknek Medgyesi Martinuzzi (Fráter) György mellett volt részese, ami nyilvánvalóan az általuk képviselt politika melletti lojalitás kinyilvánításának is tekinthető.

Hogy mikor és miképpen, milyen átmeneti formákon keresztül alakult át ez a felfogás a lutheri reformáció igenlésévé, arról csak találgathatunk. Bizonyos, hogy a Wittenbergből jól belátható európai egyháztörténeti fejleményeknek is nagy szerepük lehetett ebben, hiszen még az egyik 1558-ban írott művében (*Defensio orthodoxae sententiae*) sem csupán Melancthon, a legszeretettebb tanítómester (*amantissimus praeceptor noster*) dicséretét olvassuk, hanem hivat-

kozik arra a hitvallásra (*Confessio doctrinae Saxonicarum ecclesiarum*) is, amelyet a szász egyházak nevében 1551-ben a tridenti zsinat elé terjesztettek. Sajnos azonban azt sem tudjuk, hogy ebben az időpontban még Németországban tartózkodott-e. A később, 1555-ben írott *Dialysis scripti Stancari* című munkájában mindenesetre öntudatosan emlegeti, hogy tud olyan erdélyiről, aki az említett hitvallás összeállítása idején Wittenbergben tartózkodott, s ez a megjegyzés talán önmagára vonatkozik. Egy régi kéziratra hivatkozó, de nagyon késői, 1771-ből származó összeállításban ugyanakkor azt olvashatjuk, hogy 1551-ben a beszercei iskola igazgatója volt, s a lista éppen nála fejezi be azok felsorolását, akik még „a pápistaság korában” vezették az intézményt. Egy másik lista azokat a papokat sorolja fel, akik 1550 után, vagyis a reformáció kibontakozását követően teljesítettek Beszterce környékén szolgálatot. Ebben egy 1660-ból és egy további, 1710-ből származó bejegyzés is azt mondja, hogy Péterfalván volt plébános, s az egyik esetben az olvasható megjegyzés gyanánt, hogy félelemből Szebenbe menekült, míg a másik is menekülésről beszél, de itt az irány Kolozsvár. Biztosabb, s az eddigi életrajzok többségében figyelmen kívül hagyott adatunk van ugyanakkor kolozsvári tevékenységének kezdő időpontjáról. Az egyik Jakab Nyvelt kolozsvári jegyző levele, aki 1553 januárjában azt írta, hogy a kolozsvári iskolában Vizaknay Gergely praepceptor megbetegedett, s helyette Dávid Ferenc végzi el ezt a munkát. Összegezhetjük úgy az adatokat, hogy minden valószínűség szerint 1551 második felében térhetett haza Wittenbergből, hogy aztán a rövid kitérő után 1552 vége tájától már Kolozsváron tevékenykedjék iskolamesterként. Egy későbbi adat alapján arra is gondolhatnánk, hogy mindjárt a város vezető lelkészének hívták meg. Abban a német nyelvű emlékiratban ugyanis, amely a kolozsvári szászok és magyarok később még említendő 1568-as vitája során keletkezett, egy helyütt azt olvashatjuk, hogy nincs még 16 esztendeje, hogy Dávid Ferenc betölti ezt a tisztséget (Der Herr Franciscus ist auch noch nicht 16 Jahr im Amt). Ezek szerint tehát már 1552-ben a város plébánosa lett volna. Másfelől azonban Dávid a szebeni városi tanácshoz 1555. szeptember 24-én írt levelében friss újdonságként beszél arról, hogy Kolozsváron megválasztották plébánosnak. Úgy gondolom, helyesebb ez utóbbi dátumot elfogadnunk, hiszen könnyen lehet, hogy 1568-ban már nem emlékeztek a pontos dátumra, vagy összekeverték plébánosságának kezdő időpontját a városba érkezésével.

Bárhogyan történt is, már otthoni tevékenységének első időszakában drámai eseményekkel kellett szembenéznie. Jól ismert, hogy Ferdinánd király emberei föltehetően megalapozatlan gyanakvásból 1551 decemberében meggyilkoltatták azt a Martinuzzi Fráter Györgyöt, aki a török kicselezésével átadta neki az Erdély és Kelet-Magyarország feletti uralmat. Bizonyos, hogy a nagypolitikának ez az eseménye Dávid Ferenc életére is döntő következményekkel járt. Egyfelől mondhatjuk, hogy az a török támogatását elfogadni nem akaró politikai koncepció győzedelmeskedett, amelyet patrónusai képviseltek, s amelyet ő maga is he-

lyeselt. Ám az események maguk alá temették támogatóit, másfelől pedig meg kellett tapasztalnia, hogy a németországi fejlemények következtében is lekerült a napirendről az az egyházpolitikai koncepció, amely őt katolikus emberként Wittenbergbe vitte.

Változás állt be tehát I. Ferdinánd magyar király valláspolitikájában is, s ennek Erdélyben a legfontosabb jele a protestánsok irányába tett engedményekről hallani sem akaró Bornemisza Pál kinevezése gyulafehérvári püspöknek. Jakab Elek még úgy gondolta, hogy a katolikus hierachia újjászervezésére tett törekvésekre Dávid közvetlenül is reagált. Ránk maradt ugyanis két olyan szöveg, amelyben a beszercei esperesség papjai válaszoltak Bornemisza püspök 1554-ben megfogalmazott zsinati meghívójára és fegyelmező iratára. Mivel Jakab Elek még úgy tudta, hogy ebben az időben Dávid az ehhez az esperességhez tartozó Péterfalván volt lelkész, megkockáztathatta azt a hipotézist, hogy a roppant színvonalas válasziratok megfogalmazásában ő is szerepet játszott. Ha azonban már ekkor kolozsvári plébános volt, ennek kisebb a valószínűsége, jöllehet az egyik fölterjesztésben az áll, hogy a Beszterce környékiek mellett a nem túl messze lakó papok véleményét is tükrözik a dokumentumok. Ha tehát Dávid nem vett is részt a szövegezésben, érdemes felidézniük ezek néhány mozzanatát, mert nyilvánvalóan olyan gondolatokat tartalmaz, amelyek őt is foglalkoztatták. Fel-tűnő itt-egyfelől a folyamatosság hangsúlyozása: ők nem mondanak mást, mint a *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum* (RMNY 69), vagy az ugyanebben az évben, 1547-ben elfogadott *Agenda* (RMNY 67), s mondandójuk összhangban van az ágostai hitvallással éppúgy, mint az 1551-es *Confessio doctrinae Saxonicarum ecclesiarum*mal, nem is beszélve az ősi egyetemes hitvallásokról. Ezért sem értik persze, miképpen lehet őket eretnekeknek nevezni, s csodálkoznak azon, hogy a püspök nem a közvetlen környezetében kutat eretnekek után, hiszen ők a szentírás igazságának megfelelően tanítanak és cselekszenek. Itt tehát már nagy hangsúlyt kap a tiszta és romlatlan evangéliumi igazság és az emberi találmányok szembeállítására, miközben többször megemlítik, hogy a püspököt feljebbvalójuknak tekintik, nem hagynak kétséget afelől, hogy az egyház egysége csak úgy teremthető meg, ha az előterjesztetteket az alapján mérlegelik, hogy megfelelnek-e az evangéliumi egyszerűség követelményének. Többször visszatérnek arra a gondolatra is, hogy mindezekről valójában azoknak kell véleményt mondaniuk, akik olvassák és hallják ezeket a tanításokat, és akik elmélkednek is róluk.

Ilyen megfontolások eredményeképpen lettek tehát Beszterce környékének papjai protestánsokká, s ha nem is volt már közöttük Dávid Ferenc, az előzmények alapján joggal feltételezzük, hogy ő is ezen a módon jutott el legkésőbb itt, Besztercén vagy környékén addig, hogy csatlakozzék a reformációhoz. Láthatuk, hogy az evangéliumi igazság vállalása még mindig nem jelentette azt, hogy lemondtak volna a keresztény egység visszaállításának lehetőségéről, ám már

megjelentek azok a közösségek, amelyek a katolikus hierarchia megkerülésére, vagy kiiktatására is készek voltak a cél érdekében.

Ilyen hangoltsággal kerülhetett be Kolozsvárra, ahol már nagyon erős protestáns közösség létezett, hiszen a város plébánosa, Heltai Gáspár 1550-től kezdően egy sor kifejezetten evangélikus nyomtatványt tudott itt megjelentetni, sőt a politikailag legfeszültebb időszakban a kívülről támogatott katolikus visszarendeződést megelőzni akarván a ferences és domonkos szerzetesek kitiltására is sor került. 1552-ben országgyűlési határozattal visszahozták az említett szerzeteseket, így Dávidnak olyan településen kellett új eszményei érdekében tevékenykednie, amelyben legalább a kolostori templomokban katolikus misék is folytak a már valószínűleg a lakosság többsége által látogatott protestáns istentiszteletek mellett.

Tevékenységének erről a korai időszakáról nem maradtak ránk dokumentumok, de bizonyosan egyre növekvő tekintéllyel munkálkodhatott, hiszen ellenkező esetben aligha kapta volna meg azt a fontos megbízást, hogy az övével ellentétes politikai csoportosulás és vezetője, a Petrovics Péter temesi bán által támogatott Francesco Stancaró tanainak ellenében ő készítsen cáfoló iratot. Ez a nagy retorikával megírt mű nem csupán az ágostai hitvallást vette védelmébe, hanem azt az 1555 elején tartott evangélikus zsinatot is, amely elítélte Stancarónak azt a tanítását, hogy Jézus Krisztus csak emberi természete szerint lehet közbenjáró. Mindenesetre e zsinati szerepléssel párhuzamosan történt, hogy szinte egy időben Erdély két jelentékeny kulturális és egyházi központja, Szeben és Kolozsvár is meghívta plébánosnak, azaz vezető lelkésznek. Erről Dávid Ferencnek a szebeni tanácsához írt, kifinomult retorikával megírt leveléből értesülünk. Mivel a magyar szakirodalom görcsösen törekedett arra, hogy minél korábról kimutassa Dávidnál az elmagyarosodás és a szászoktól való eltávolodás jeleit, nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy etnikai vagy felekezeti mozzanatnak nyoma sem volt a döntésben. A szebeni meghívást nagyon rafináltan inkább elhalasztó, mint véglegesen elutasító sorokban az egyetlen konkrétum a szülőváros („patria mea”) iránti kötelezettség. A Kolozsvár melletti döntés azonban semmiféle nemzeti elkötelezettséget nem jelentett, csupán annyit, hogy az etnikailag vegyes összetételű, megközelítőleg fele-fele arányban szászok és magyarok lakta szülővárosa mellett döntött, amely rendkívül dinamikus fejlődött, s amelynek polgársága gazdaságilag és politikailag elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy egyedül is megvédje érdekeit, s nem igényelte a szászok politikai szervezetének, az *universitas*nak a támogatását. Mindennek háttérében persze az is ott állt, hogy az *universitas*ban a szebeni polgárság játszotta a vezető szerepet, amely természetesen megpróbálta érdekeit a többi város rovására is érvényesíteni. E vezető szerep megőrzésének célját szolgálhatta a nyilvánvalóan nagyon felkészült és rendkívüli tehetségű kolozsvári Dávid Ferenc megszerzése is. Fontos tehát megjegyeznünk, hogy eltérő utakat választó városok rivalizálásáról lehet csupán beszélni, amelyek egyházszervezeti következményei csak később jelentkeztek.

Azt persze nem tudjuk, egészen pontosan milyen megfontolások alapján döntött Dávid Kolozsvár mellett. Ha az önmegvalósítás nagyobb lehetőségeit sejtette meg Kolozsvárban, aligha tévedett, hiszen ettől az időszaktól kezdve az újabb és újabb dogmatikai viták első vonalában találjuk, s a kezdeti időszakban még a szebeniekkel is együttműködve vette fel a küzdelmet azokkal, akik Zwingli, majd további svájci reformátorok tanaival megismerkedve egyre inkább eltávolodtak a lutheranizmustól. Cáfoló iratokat írt e csoportosulás roppant hatásosan fellépő képviselője, Kálmáncsehi Sánta Márton ellen, sőt az alábbiakban részletezendő püspöki beosztásában, 1557-ben két zsinatot is összehívott, amelyek tévtanoknak minősítették Kálmáncsehi és követői tanításait. A viták középpontjában az úrvacsora eltérő értelmezése állt, s ugyanazok az érvek fogalmazódtak meg az egyik és a másik oldalon is, mint az európai reformáció más színhelyein, ám az 1558-as tordai zsinat határozatai nem csupán azzal bővebbek a korábbiaknál, hogy csatolták Melancthon véleményét is, hanem ezek megemlítenek további vitakérdéseket is. Itt Dávid Ferenc és hívei azt is kifejtik, hogy a képek és szobrok ügyében már elegendő történt azzal, hogy kinyilvánították: nem szabad imádni ezeket. A továbbiakat már az időre kell bízni, és semmiképpen nem szabad zavarást előidézni ezek erőszakos eltávolításával. Esztelenségnek tartják azt is, hogy bármiféle tanulatlan paraszt előálljon azzal, hogy prédikálni akar a gyülekezet előtt. De intézkedés történik arról is, hogy a papok az istentisztelet során fehér lenből készült öltözetet viseljenek. Dávid tehát határozottan szembehelyezkedett a templomok radikális megtisztítását követelő Kálmáncsehivel, akiről más evangélikus források is azt jegyezték fel, hogy szegény öltözetével és életmódjával tévesztette meg az embereket. Azt állította, hogy az apostolok követőinek nem kell drága köntös, s hogy fizetésüknek sem kell lennie, elegendő, hogy enni és inni kapjanak.

Dávidot azonban nem csupán a dogmatikai nézetek különbsége tartotta távol Kálmáncsehitől, hanem a gyökeresen eltérő politikai orientáció is. A helvét csoportosulás legnagyobb támogatója ugyanis az a politikai befolyását egyre növelő Petrovics Péter temesi bán volt, aki 1555–56-ban megszervezte és végrehajtotta az 1551-ben Lengyelországba száműzött Izabella királynő és fia, a kiskorú János Zsigmond visszahozatalát, s aki egészen haláláig roppant szívósan munkálkodott annak a politikai koncepciónak az érvényesítése érdekében, amely aztán a 16. század végéig dominánssá vált az erdélyi politikában. Ennek lényegét a következőképpen lehet összegezni. Kényszerűen elfogadja azt a tényt, hogy a keleti országrészben, nagyrészt a középkori Erdély területén kialakuló új ország a török adófizető vazallusa lesz, a törököknek alárendelt külpolitikáért cserébe azonban szabadságot kap belső viszonyai alakítására, s e gyarapodással készül fel arra, hogy az alkalmas pillanatban a török kiűzésének és a középkori Magyarország újraegyesítésének bázisává váljék. E koncepció letéteményesei szívesen képzelték el ezt az országot protestáns országnak, és semmiképpen sem kívánták

politikai megfontolásokból korlátozni a reformáció újabb és újabb irányzatainak kibontakozását.

Dávid Ferenc az 1550-es évek derekán még nem tudta elfogadni ezt a koncepciót. Erről egészen nyilvánvalóan tanúskodik az (az eddigi szakirodalomban szinte figyelemre sem méltatott) levél, amelyet 1557. március 1-jén írt Kassa város tanácsának. Figyelemre méltó már az is, hogy ebben az időben megkeresést kapott a Ferdinánd magyar király fennhatósága alatt élő országrész egyik sok nemzetiségű, s a török elől oda menekültek révén lélekszámban, gazdasági és szellemi erőben is egyre gyarapodó városából. Ide is a város plébánosának hívták, s Dávid komolyan mérlegelte az elköltözés lehetőségét. A levélben tehát nem csupán azt nyilatkoztatja ki, hogy elfogadja ezt a meghívást, hanem megadja a legfőbb okot is: a törökkel szövetséges országban való élés számára szomorú szolgaságot jelent, s azt is elmondja, hogy ő nyilvánosan is a hitszegés ellenzőjeként nyilatkozott meg, azaz kinyilvánította, hogy nem ért egyet a Habsburg-háznak tett hűségeskü megszegésével s Erdély más politikai pályára állításával. Roppant szemléletes képet rajzol ugyanakkor ezeknek a hónapoknak a politikai hangulatáról, amikor arról beszél, hogy még megmukkanni is veszélyes a németek – azaz a királyi Magyarország – mellett.

A levél befejező része Szent György napjáig kér haladékat a kiköltözésre. Ám erre nem került sor, jóllehet várakozásai annyiban igazolódtak, hogy a politikai feszültség a két országrész vezetői között valóban mérséklődött. Sok mindent el lehet képzelni ennek háttérben, de szerepet játszhatott az is, hogy a rangemelkedés újabb perspektívája rajzolódott ki Dávid előtt. Ez nem volt más, mint egy újonnan létrejövő püspöki szék betöltése. A fentiekben ecsetelt Szeben–Kolozsvár konfliktus folyamatoként ugyanis napirendre került az egykori gyulafehérvári katolikus püspökség örökébe lépő protestáns szuperintendencia kettéválása is, jóllehet ekkor még a kolozsvári és a szebeni egyház álláspontja között semmiféle dogmatikai különbség nem volt. A szász és a magyar szuperintendencia úgy jött létre, hogy az egyházi szerveződés követte a politikait: a magyar vármegyék és a szász székek külön szerveződtek politikailag, s így tehát a szász székek területén jött létre az egyik püspökség, amelynek központja Szebenben volt, a másik pedig a döntően magyarok lakta területeken formálódott ki, s székhelye az a Kolozsvár lett, amely a szász egyházi szervezetben Szeben és Brassó mellett csak alárendelt szerepet játszhatott volna, ám így könnyen vezető pozícióhoz jutott. (Ez a területi szerveződés megmaradt egészen az 1570-es évek derekáig, ami azt jelentette, hogy az adott területen élő gyülekezetek a szebeni vagy a kolozsvári püspök fennhatósága alá tartoztak, függetlenül attól, mely irányzatát fogadták el az időközben több irányzatra szakadt protestantizmusnak.)

A szakirodalomban többnyire 1556-ot, vagy 1557-et jelölik meg a szétválás időpontjaként, ám abban egyetértés van, hogy a Kolozsvár székhellyel létrejött szuperintendencia első vezetője Dávid Ferenc lett. Mivel a Kassára küldött le-

vélben egyáltalán nincs szó erről, nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy ez éppen elküldése után, a júniusban tartandó zsinat előkészületei során kerülhetett napirendre. Alátámasztják ezt a zsinatról rendelkezésünkre álló iratok. Az elfogadott dokumentumon ugyanis az áll, hogy részt vettek rajta Alsó-Magyarország (Pannonia inferior) papjai mellett Erdély mindkét nemzetének – a magyaroknak és a szászoknak – a lelkészei, s az aláírók között Bolti Sebestyén (Sebastianus Boldius), Matthias Heblerus és Franciscus Davidis neve mellett az is szerepel, hogy *superindens*, Dávidnál egészen pontosan az, hogy *superintendens ecclesiarum hungaricarum transylvanicarum*.

Ez az új megbízás is arra készíthette tehát, hogy Kolozsvárott maradjon és az új politikai helyzetet kényszerűen elfogadva megnövekedett hatáskörrel működjék legalább teológiai álláspontja érvényesüléséért. Nem kis feladat volt ez, hiszen 1556 márciusában az a Petrovics Péter lett Erdély helytartója, akinél a Habsburgoktól független Erdély megteremtésének szándéka a legszerveesebben kapcsolódott össze Stancaró és a radikális helvét teológusok tanainak támogatásával. Ráadásul mindez nem csupán a politika távolabbi központjaiban jelentkezett, hanem a város falai között is. A töredékesen ránk maradt forrásokból az is kiolvasható, hogy ez a nagypolitika támogatását élvező radikalizmus megérintette valamiképpen a város lakosságát is. Egyfelől ugyanis azt olvassuk – sajnos csak későbbi forrásokban –, hogy a helytartó kihordatta a templomokból az oltárokot és a szobrokat, szekularizáltatta a templomok és kolostorok kegytárgyait, s az ő támogatását élvezve került sor a ferences és domonkos szerzetesek eltávolítására is. A korabeli vitairatokból másfelől arról értesülünk, hogy a radikálisok legfőbb képviselője, Kálmáncsehi Sánta Márton elsősorban a város utcáin tartott, nagyhangú prédikációival próbált magának híveket szerezni. Kálmáncsehiék tehát a kiépült evangélikus intézményrendszer megkerülésével próbálták elérni az embereket, s – kezdetben legalábbis – nem akartak az intézményen belüliek számára nyilvánvalóan előnyösebb nagy hitvitákon részt venni. A helyzetre igen jellemző, hogy Dávidék egyik polemikus műve (*Responsio ministrorum*) nem más, mint ennek a szándéknak a leleplezése, hiszen a két fél téziseinek napra pontos dokumentálásával azt akarják igazolni, hogy ők kezdettől fogva készek voltak a vitára, Kálmáncsehiék azonban nem mertek kiállni ellenük, hanem az ő megkerülésükkel próbáltak híveket szerezni. (Jelenlegi tudásunk szerint egyébként egyetlen nyilvános vita zajlott le Kálmáncsehi és Dávid között Kolozsvárott, több főúr jelenlétében. Az evangélikus források persze arról számolnak be, hogy Dávid főlényes győzelmet aratott.)

Mivel az e vita során született dokumentumok csupán későbbi, 18. századi kéziratos másolatokban maradtak ránk, nem dönthető el egyértelműen, hogy ki nyomtatott vagy kéziratos szövegekről van-e szó. Az összecsapások hevességére vall ugyanakkor, hogy megjelentek a propaganda olyan fogásai is, amelyekre korábban nem rendelkezünk forrásokkal. Így a *Protestatio ministrorum* című műben

azt olvashatjuk, hogy ezt Kálmáncsehi követője, Szegedi Lajos rendhagyó prédikációjára („concio extraordinaria”) válaszul írták meg, s még ugyanazon a napon kifüggesztették a volt dominikánus templom kapujára. Másfelől az is nyilvánvaló, hogy a felforgatónak ítélt tanok ellenében Dávid nem habozott a város világi vezetőinek segítségére támaszkodni. A kolozsvári városi tanács 1557 végén és 1558 nyarán hozott határozata egyaránt arról szól, hogy magának a plébánosnak a kezdeményezésére intézkednek arról, hogy neki kell mérlegre tennie azokat a teológiai nézeteket, amelyekkel bizonyos újíto kedvű emberek rendre fellépnek, s az ő véleménye alapján kell aztán a város bírójának intézkednie a szakramentárius tanok terjesztőinek megbüntetéséről. Dávid a magisztrátussal való együttműködésre utal a Stancaro ellenében írott újabb munkájában (*Apologia adversus maledicentiam et calumnias Francisci Stancari*). Kifejezetten hangsúlyozza, hogy nagy tekintélyű férfiak készítésére és a kolozsvári tanács belegyezésével vett részt a hitvitán Károlyi Sebestyén és Szenterzsébeti Márton tordai lelkész és további lelkészek társaságában azért, hogy meggyötört hazáját („afflicta patria”) megóvjá az ilyen veszedelmes tévtanoktól. Ilyen támogatással jelent meg az első összejövetele 1557 decemberének utolsó napján, s nyilvánvalóan ez is szerepet játszhatott abban, hogy Stancaro hamarosan elhagyta Kolozsvárt.

Mivel Petrovics Péter 1557 októberében meghalt s a kibontakozó politikai küzdelemben Stancaro és Kálmáncsehi elvesztette további befolyásos támogatóit is, átalakultak azok a nagypolitikai viszonyok is, amelyek között a magyar egyházak püspökének és Kolozsvár plébánosának meg kellett találnia a helyét. Ezt jelentősen megkönnyítette Izabella királynő reálpolitikai megfontolásokból táplálkozó valláspolitikája, aki ugyan élete végig katolikus maradt, de kijelentette, hogy országa minden más felekezethez tartozó tagjai patrónusának is tekinti magát. Megszűnt tehát a radikális protestantizmus és a Habsburg-ellenesség összefonódása, s Dávid reagált is ezekre a fejleményekre. A Stancaro elleni műben a János Zsigmondhoz, Magyarország választott királyához intézett ajánlás bevezető disztichonja regisztrálja azt a tényt, hogy Dávid olyan országban él, amelynek uralkodója pártfogásába veszi az igazakat. Úgy értelmezi tehát a helyzetet, hogy az uralkodó által vállalt patronátus kiteljesedése lesz, ha a protestáns gyülekezetek atyjává és őrzőjévé („pater et custos”) válik, hiszen nem kisebb dolog az igaz tan megvédelmezése, mint fegyverrel győzedelmeskedni a géták felett. Ha csupán ezt a szöveget ismernénk, talán még azt is mondhatnánk, hogy nagyon rafinált kritika is meghúzódhat e sorok mögött. Ha azonban emlékezetünkbe idézzük, azt is, hogy milyen hevesen kelt ki a kassaiaknak küldött levélben azok ellen, akik akár csak egy szót mertek mondani a géták védelmében, akkor világossá válik, hogy komolyan átalakultak politikai nézetei – és teológiaiak is. Most először figyelhetjük meg pályáján azt a később még ismétlődő jelenséget, hogy a felszínen megmutakozó heves polémikus indulatban egy teológiai nézet látszólag magabiztos elutasítása rejtett, de annál mélyebb belső teológiai reflexió-

val párosul. Így történhetett meg, hogy az az ember, akinek meghatározó szerepe volt abban, hogy 1557 júniusában egy lutheránus szellemű iratban demonstrálják az erdélyi protestánsok egységét, 1559 tavaszán felhagyott a lutheranizmus védelmével s egy, a Kálvinéhoz nagyon közel álló úrvacsora-tant kezdett hirdetni. Roppant jellemző ugyanakkor, hogy e váltás utáni első ránk maradt megnyilatkozásában (*Defensio othodoxae sententiae*) két mozzanat kap feltűnően nagy hangsúlyt. Egyrészt arról beszél, hogy legfőbb célja az erdélyi egyházak egységének megteremtése, másrészt álláspontját szinte a régi folytatásaként tünteti fel, amikor úgy fogalmaz, hogy ő és társai azon a véleményen vannak, amelyet Isten Melanchton, Kálvin és Petrus Martyr műveiben nyilvánított ki, s egy hajszálnyira sem térnek el attól, amit a szász egyházak nevében 1551-ben a tridenti zsinat elé terjesztettek, amit a legszeretettebb tanítómester („amantissimus praeceptor noster”), Melanchton 1557-ben megküldött az erdélyi egyházaknak.

Dávidnak ez a lépése természetesen újabb vitahullám nyitánya lett. Ez nem volt kevésbé szenvedélyes, mint az eddigiek, bár kétségtelen, hogy személyeskedő, s erkölcsi ítéletek, kirohanások főleg a lutheránusok részéről hangzottak el. Egykori lutheránus harcostársai nem haboztak őt legnagyobb tekintélyű társával, Heltai Gáspárral együtt árulónak tekinteni, s az őt egykor istenítő Schaeseus tollán már ekkor megfogalmazódott az a vádlista, amelyből előszeretettel merítettek aztán a 17–18. századi szász történétírók és polemikusok: egyesek szerint pénzért és befolyásért cselekedett, míg mások a dicsőségvágyról beszéltek, vagy az újításban megnyugodni sohasem képes természetét kárhoztatták. (Schaeseus egyébiránt Janus Pannonius egy verse alapján Lorenzo Vallához hasonlította.)

Némileg átalakított formában megjelentek aztán ezek a toposzok a modern szakirodalomban is. A tárgyyszerűbb megközelítések közül pedig a legmeggyőzőbbnek azok érvelése látszik, akik Dávid önreflexiójának valamelyest hitelt adva az egyházpolitikai mozzanatok fontosságát hangsúlyozzák: Adolf Schuller fogalmazta meg a leghatározottabban, hogy a fő motívum a magyarok és a szászok egyesítése lehetett. Az az egyházakat egységesítő törekvés munkált tehát továbbra is benne, amellyel annak idején Wittenbergbe érkezett, s amely jól megragadható a folytonosság fent említett hangsúlyozásában. Immár olyan egységről volt azonban szó, amelynek teológiai kimunkálói a Melanchtonból is építkező svájci teológusok voltak, magyarországi és erdélyi alkalmazói pedig a debreceni Melius Péter és persze a kolozsvári központ munkásai, azaz ő maga és Heltai Gáspár. Rendkívül fontos e törekvés nemzetközi dimenzióinak hangsúlyozása, hiszen az egyre inkább protestánssá váló országban valóságos verseny indult meg a protestáns csoportok között a nemzetközi elismerésért és támogatásért. Bár Petrovics politikai hatalmának csúcspontján született olyan országgyűlési határozat, amely teret adott a szakramentáriusoknak is, törvények révén tartósabban legitímált vallásnak a katolikus mellett az evangélikus számított, s ennek teológusai kiadványaikkal rendre demonstrálták, hogy Wittenbergtól Rostockon át az Odera

melletti Frankfurtig nagy szellemi és politikai központok támogatását élvezik. A nemzetközi háttér megteremtésére ugyanilyen erőteljes kísérleteket tettek a szakramentáriusok is. Ennek legfontosabb dokumentuma *Az Urnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás* című munka, amelyet hosszú ideig, tévesen, Dávidnak tulajdonítottak. Ma a kutatók úgy látják, hogy a magyar szöveget Melius fogalmazta meg, de nagyon valószínű, hogy a Heidelbergben megjelent német kiadás már Dávid Ferenc munkája volt.

Mindkét fél a nemzetközi tekintélyek felsorakoztatásával akarta tehát eldönteni azt a küzdelmet, amelyben Dávid célja jól kivehetően egy olyan egységes protestáns egyház megteremtése volt, amely képes lett volna összefogni az új ország lakosainak nagy részét. Az ehhez való csatlakozás ugyanakkor a Habsburg fennhatóság alatt élőkkel való egyházi közösség megőrzését is jelentette volna, hiszen hasonló dogmatikai erjedés zajlott le ott is, s bár a két ország közötti politikai határok az erőviszonyoktól függően változtak, a középkori tradíció folytatásaként Melius debreceni püspöksége olyan egyházakat is felölelt, amelyek a Habsburg fennhatóság alatt működő másik országhoz tartoztak. Az újabb összecsapások sorozatában azonban meg kellett tapasztalnia, hogy a helvét úrvacsoratan elfogadására nem tudja magával ragadni a szász náció gyülekezeteinek többségét, s így az egység megteremtése illúzió marad. Mindenképpen rendhagyó, s ugyanakkor az egyházi hierarchia föltétlen tiszteletéről tanúskodó lépése volt, hogy 1559-ben, e küzdelem elején, amikor még erdélyi magyar egyházak között is kisebbségben volt álláspontjával, lemondott a püspöki címről.

Az egyházi hierarchia tiszteletben tartásával és persze nagyon szívós térítő munkával próbált tehát híveket szerezni álláspontjának, hosszú ideig a fejedelmi hatalom ellenében munkálkodva, hiszen 1564-ig János Zsigmond katolikus maradt, s a protestáns felekezetek közül egyedül az evangélikusokat tartotta elfogadhatóknak. A helyzet 1564 táján változott meg gyökeresen. A helvét tábor fokozatos gyarapodása ekkorra vezetett el odáig, hogy immár megkerülhetlenné vált helyzetük rendezése. Mindebben meghatározó szerepet játszott az is, hogy Erdélybe érkezett és a fejedelem udvari orvosa és tanácsosa lett az a Giorgio Biandrata, aki a megelőző években döntő hatást gyakorolt a lengyel protestantizmus fejlődésére is. Bár az események legfőbb forrása egy nyilvánvalóan elfogult szász, evangélikus mű, minden jel arra mutat, hogy ez nem túloz, amikor Biandratát és Dávidot szerepelteti az események fő mozgatóiként. Ők járták ki a fejedelemnél 1564 elején, hogy rendezzen országos hitvitát, majd az áprilisban létrejött összejövételnek ők lettek a kulcsfigurái. Biandrata jelentette be még a zsinat megkezdése előtt, hogy a király Dionysius Alesiust megfosztotta a magyar egyházak püspöke címétől, majd az ő előterjesztésére választották meg Dávid Ferencet. Felolvasták a király őt támogató levelét, majd maga Dávid olvasta fel a király levelét is, amely Biandratát az összejövétel moderátorává nevezte ki, türelmes és az egyetértést kereső vitatkozásra szólította fel a feleket, s megfogalmaz-

ta a legfontosabb vitakérdéseket is. A királyi előterjesztésből is világos, hogy az uralkodó már számolt a megegyezés lehetetlenségével, és Medgyesen s azt követő országgyűlésen valójában az mondatott ki hivatalosan is, hogy Erdélyben két törvényesen elismert felekezet van: a szebeni vallásnak nevezett evangélikus és a kolozsvárinak nevezett református.

Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy a szász forrásokban démonizált páros mindkét tagját azonos megfontolások vezették a helvét úrvacsora-tan elfogad(tat)ásában. Az egészen bizonyos, hogy az olasz orvos a helvét dogmatika meghonosítását csupán átmeneti, megkerülhetetlen állomásnak szánta a Bibliában nem szereplő dogmatikai formulák kiiktatásáig vezető úton. A Kálvinnal már 1556-ban Genfben vitába keveredő Biandrata régóta ilyennek tartotta a szentháromság hagyományos tanát, s 1558 és 1562 között Lengyelországban arról is bőséges tapasztalatokat szerzett, hogy ez a reformátorok biblicizmusára alapozó elképzelés igen hatásos kiindulópontja az antitrinitárius eszmék elterjesztésének. Nem tudjuk, Dávid esetében mennyire beszélhetünk ilyen mögöttes szándékról. Csak közvetett források beszélnek ugyanis arról, hogy 1564/65 táján már neki is kétségei lettek volna a szentháromságtan bibliai megalapozhatóságáról.

Másfelől tény, hogy 1566 elején a lengyelországi tapasztalatokat is hasznosítva lépett fel – Biandrata társaságában – a szentháromság-dogma bírálatával. Nem csupán kolozsvári prédikációkban tette meg ezt, hanem a magyar egyházak püspökeként országos fórumokon is. Az 1566 első hónapjaiban tartott hitvitákon és zsinatokon sikerült elismertetniük a reformátusokkal (magával Melius Péter debreceni református püspökkel is), hogy a szentháromság-dogma szakkifejezései nem bibliai eredetűek, s ennek eredményeképpen jelent meg a heidelbergi káténának egy teljesen egyedi, a hagyományos szentháromságtani terminusokat mellőző változata (*Catechismus ecclesiarum Dei*). Hamarosan kiderült persze, hogy ennek ezt az egyezséget lehetetlen betartani, s megindult az a szellemi küzdelem, amely egészen 1571-ig, János Zsigmond haláláig izgalomban tartotta a formálódó erdélyi fejedelemség életét, s amely a nagy, nyilvános, fejedelmi parancsra elrendelt hitvitákat éppúgy felölelte, mint latin, német és magyar nyelvű értekezések, vitairatok, esetenkénti irodalmi igényű paszkvillusok és dialógusok nyomtatott vagy kéziratos formában való terjesztését. Dávid Ferenc életének kétségtelenül ez volt a legtermékenyebb időszaka, hiszen János Zsigmond udvari prédikátorként (még 1564-ben kapta meg kinevezését) s e fentebb leírt egyházszerkezeti egység püspökeként – de nem utolsósorban fontos művek megfogalmazójaként is – meghatározó szerepet játszott az unitárius felekezet kialakulásában.

A teljesítmény értékelését ugyanakkor megnehezíti, hogy adatok hiányában a részletkutatásoknak sem sikerült döntenünk a sok névtelenül ránk maradt latin nyelvű irat szerzőségének kérdésében. A magyar unitárius hagyomány őt tekinti ugyan e munkák szerzőjének, ám a 17. századi lengyel szociniánus egyháztörténet-írók s nyomukban a legtöbb modern lengyel és olasz kutató is inkább Biand-

rata szerzősége mellett kardoskodik. Ráadásul számolnunk kell az egészen sajátos erdélyi helyzet további konzekvenciájával is. Arról van szó, hogy az 1560-as évek második felében az Európa különböző területein elszórtan tevékenykedő szentháromságtagadók már *kizárólag* Erdélyben jelenthették meg műveiket, így sok esetben nehéz eldönteni, hogy egy-egy ránk maradt gyulafehérvári nyomtatvány valóban az erdélyieknek szólt-e vagy máshova szánták.

Másfelől mindez még élesebben rajzolja ki Dávid és az erdélyi antitrinitarizmus európai méreteiben is jelentős művelődés- és eszmetörténeti jelentőségét. E szerep jórészt a másutt üldözött vallási útkeresők műveinek megőrzésében és újrakiadásában ragadható meg. Csak a leglátványosabb példákat előhozva is meg kell említenünk, hogy az 1569-ben megjelentetett *De regno Christi* című kiadványuk arra vállalkozott, hogy igen tekintélyes szövegegyeségeket tegyen közvé Szervet *Restitutio Christianismi* című munkájából, amelyből közismert módon csupán három példány őrződött meg napjainkig. (Dávid és munkatársai nyilvánvalóan egy olyan példányból dolgoztak, amelyet Biandrata szerzett be svájci tartózkodása idején, s amelynek további sorsáról nincs tudomásunk.) Ugyanez a kiadvány a János Zsigmondhoz címzett ajánlásba szinte szó szerint átvett egy olyan szöveget, amely először Sebastian Castellio Biblia-kiadásának VI. Edvárd angol királyhoz címzett ajánlásoként jelent meg, majd bekerült a *De hereticis, an sint persequendi* című antológiába, s többször más formában is napvilágot látott. De nem hagyhatjuk ki a felsorolásból a *De falsa et vera unius Dei cognitione... libri duo* (*Két könyv az egy Isten igaz és hamis ismeretéről*) című művet sem, amely terjedelmes antológiája a szentháromság ügyében újítani akaró kortárs olasz és lengyel gondolkodók által írott szövegeknek. Az erdélyi munkatársak egyike egészen bizonyosan Dávid Ferenc volt, s ez a tény is jól mutatja, hogy az európai reformáció mély és részletes ismeretében fejtette ki tevékenységét.

A modern magyar unitárius egyháztörténet-írás a 20. században hosszú ideig teljesen elszigetelődött a nemzetközi tendenciáktól, s az erdélyi unitarizmust egy autochton erdélyi fejlődés, s azon belül Dávid kivételes géniusza szülöttének tekintette. Bár népszerűsítő jellegű kiadványokban még ma is előbukkan ez az álláspont, tudományos igényű közleményekben ma már senki sem képviseli. Nem kevésbé problematikus azonban a nemzetközi szakirodalomnak az a tendenciája, amely semmi eredetit nem észlel Dávid és környezete teljesítményében, és Szervet, a Sozzinnik (Lelio és Fausto) vagy később Palaeologus és Vehe-Glirius gondolatainak pusztán propagandistájaként értelmezi. Műveinek alaposabb tanulmányozása után biztosan állíthatjuk, hogy nem erről van szó. Dávid nem csupán recipiálta a felsorolt vallásújítók tanításait, hanem jelentősen módosított is rajtuk, s teljesítményének lényege egészen kivételes szintetizáló, a különféle felfogásokat összhangba hozni tudó képességében ragadható meg. Ehhez társult még az az adottsága, ahogyan a megtalált „igazságot” szélesebb körben is el tudta terjeszteni.

ni, s így az erdélyi magyarok közösségének tekintélyes részét magával tudta vinni az Isten ígéje és a ráció közötti összhang keresésének gyötrelmes útján.

Példa gyanánt idézzük fel, hogy ezek a tendenciák kivételes erővel vannak jelen már antitrinitárius időszakának két magyar nyelven írott korai művében, az 1567-ben megjelent *Rövid magyarázatban* és *Rövid útmutatásban* is. Az előbbi esetében egészen egyértelmű, hogy a *De falsa et vera...* című antológia különféle fejezeteinek latin szövegei alapján dolgozott, olyan textusokra támaszkodva, amelyeknek minden bizonnyal nem ő a szerzője. Ezek alapján azonban olyan változatot fogalmazott meg, amely képes volt az egyszerűbb emberek, az együgyű hívek számára is felfoghatóvá tenni az Isten igaz tudományának mibenlétét. A *Rövid magyarázatban* ez az alakuló antitrinitarizmus egyháztörténeti szerepének olyan kifejtését jelentette, amely a latintól eltérően egyszerű, de roppant szuggesztív számmisztikai elképzelésekkel hangsúlyozza az erdélyi antitrinitarizmus apokaliptikus keretbe illesztett kivételes egyháztörténelmi jelentőségét. A spekulációk egy része a munka megírására vonatkozik: 1517-hez, Luther fellépésének időpontjához éppen ötvenet kell hozzáadni, s „így teszen 1567 esztendő, kibem mostan vagyunk. Mindezeknek penig az végében 7 szám vagyon, mely mindenkor szent volt...” Más részük azonban az Antikrisztus birodalma összeomlásának, s Krisztus országa kezdetének 1570-re való prognosztizálását célozza, amelyet a 70-es szám szent voltával és különféle további kombinációkkal indokol.

A *Rövid útmutatásban* is a reformátor szintetizáló képességét figyelhetjük meg, hiszen a mű a nemzetközi antitrinitarizmusban is egyedinek számító kísérlet Servet és a nagy hatású olasz vallási újtó, Lelio Sozzini műveinek szintetizálására. Jól ismert, hogy ez utóbbi azt hirdette, hogy Krisztus *nem* létezett a Máriától való megszületése előtt. A platonikus filozófia hatása alatt álló Servet ugyanis úgy gondolta, hogy az öröktől fogva létező Logosz Krisztus első megjelenési formájának tekinthető, mivel az isteni bölcsesség érzékileg is megragadható formájaként magában hordozza minden létező dolog, így az ember Jézus Krisztus eszméjét is. Lelio Sozzini gyökeresen szakított ezekkel a platonikus spekulációkkal és azt hirdette, hogy János evangélista a Máriától született embert csupán metaforikusan nevezte Logosznak, mert Isten üzenetének szószólója volt. Ez az ember ugyanis csodálatos módon, az isteni erőnek és nem a szentháromság második személyének tekintett szentlélek által fogant és a bűntől teljesen mentesen élt. Másfelől isteni adottságokkal bőségesen ellátott emberről van szó, akit Isten mérték nélkül tüntetett ki ezekkel az adottságokkal, olyannyira, hogy e kapott hatalom és méltóság alapján szinte egyenlővé vált az Atyával. Miután az Atya feltámasztotta őt, maga mellé emelte, s teljes jogkörrel uralkodik a hívein jelenleg is, hogy aztán majd eljőjön a végső ítéletre. Dávid nem csupán átvette ennek a krisztológiának az alaptételeit, hanem szemléletes hasonlatok egész sorával kibővítve tálalta is fel olvasóinak. Másfelől azonban ez egyáltalán nem jelentette Servet koncepciójának mellőzését, hiszen az ő nagy művéből, a *Restitutio Christi-*

anismiből merítve fogalmazta meg morálteológiai gondolatait, olyannyira, hogy az írás jelentékeny és roppant szuggesztív részletei Servet szövegeinek fordításai, illetve parafrázisai.

A recepció gyakorlatiasabb mozzanatai ragadhatók meg abban, ahogyan Dávid az antitrinitarizmus olyan kísérőjelenségeihez viszonyult, amelyek másutt csaknem olyan fontosak voltak, mint maga a szentháromság-tagadás. Közülük legfontosabb az anabaptizmus sokszínű gondolatvilága volt, amellyel már csak azért is szembe kellett néznie, mert a lengyel antitrinitáriusok között hatalmas erővel jelentkezett, olyannyira, hogy még az ottani szentháromság-tagadóknak a nemességhez tartozó egyes képviselőit is magával ragadta. Erdélyben hasonló jelenségekről nem tudunk, s ennek magyarázatát nem kis mértékben az ő tevékenységében, illetve abban a módban kell keresnünk, ahogyan az antitrinitarizmus Kolozsvárott, illetve Erdély egészében kibontakozott. Az alábbiakban tehát kitérünk ennek legfontosabb mozzanataira, amit az is indokoltá tesz, hogy a 18–19. században olyan mítoszok és sztercotípiák alakultak ki erről, amelyek még napjainkban is hatnak.

Laurentius Filstich följegyzése szerint Dávid Ferenc 1566. január 20-án kezdte hirdetni az antitrinitarizmust a szószékről. A városi tanácsi jegyzőkönyvek határozataiból is kivehető, hogy fellépése vitákat váltott ki a prédikátorok között, hiszen voltak olyanok, akik ezeket a tanokat nem tudták elfogadni. Egészen bizonyosan ezek közé tartozott Heltai Gáspár, a város egykori plébánosa is. A határozatokból világosan kiderül, hogy ezek a viták a prédikátorok között zajlottak, s a városi tanács ezzel magyarázza azt is, hogy vakmerő elhatározásból halálos fenyegetés is elhangzott a plébános címére, s egyesek azt mondogatták, hogy két pártra szakadnak, és harcot hirdettek meg a plébános ellen. (Az események értelmezése szempontjából rendkívül fontos, hogy ezt a datálatlan határozatot Jakab Elek véleményétől eltérően és Pirnát évelését elfogadva 1566-ra tesszük. Pirnát a keltezés pontosításában abból indult ki, hogy a dokumentumon szerepel a *sabato postridie Luciae virginis* felirat. Megállapítható, hogy az 1560-as évek közül egyedül 1566-ban esett Luca napja szombatra.) Egyértelműen kivehető a határozatokból a magisztrátusnak az a szándéka is, hogy korlátozza ezeket a vitákat: megegyezésre biztatja a prédikátorokat, óv attól, hogy kivigyék e nézeteltéréseket a nép közé, arra ösztönzi őket, hogy egymás közötti megbeszéléseken jussanak egyezsége. Roppant fontos hogy a prédikátorok körén kívüli emberek fellépéséről nem az antitrinitárius viták idejéről, hanem korábról van adatunk: 1565 decemberében kifejezetten a prédikátorok méltatlankodását akceptálva intézkedett úgy a városi tanács, hogy azokat, akik az Isten ígéjével ellenkező hittételeket mérészelnek hirdetni kötelezzék arra, hogy a nyilvánosság előtt mérkőzzenek meg a prédikátorral, s ha vallásukat a szentírásból nem tudják bizonyítani, ingre és gatyára vetköztetve üzzék ki őket a városból. A szóhasználatból következően itt valószínűleg katolikus laikusokról lehetett szó, de bárkik voltak is ezek, egészen

nyilvánvaló, hogy másképpen viszonyult a magisztrátus hozzájuk, s a prédikatori renden belül fellépőkhöz. Másfelől az 1566-ból ránk maradt határozatokból egészen nyilvánvaló az óvatoskodás: a város vezetői egyfelől igazodni akarnak mindahhoz, ami a *Catechismus ecclesiarum Dei* fejedelmi jóváhagyással történő megjelenésével bezáróan országos szinten történt, másfelől azonban békíteni és időt nyerni akarnak, s kiemelkedően fontosnak kell tekintenünk, hogy már a szentháromságtani szakkifejezéseket nem használó káté megjelenése után – 1566. június 11-én – hoznak olyan határozatot, amely a plébánosnak és a vele vitában álló prédikátoroknak is megengedi, hogy fenntartsák addigi véleményüket.

Úgy tűnik, a protestantizmus különböző felfogású képviselői még hosszabb ideig helyet kaptak a városban, hiszen az iskola, a későbbi unitárius kollégium rektora 1567 második felében a református Szikszai Fabricius Balázs volt, majd a helyére az a Károlyi Péter került, aki Dávid Ferencék egyik legfelkészültebb ellenfele lett. Ő 1567 végén, 1568 elején elkerült ugyan Kolozsvárról, ám azt nem tudjuk, hogy 1568-ban ki volt az iskola rektora (csak az látszik bizonyosnak, hogy Gál Kelemen véleményétől eltérően ez nem lehetett az udvari prédikatori teendőket ellátó Dávid Ferenc), s még az sem kizárt, hogy az 1570/71-ben az iskolát rektorként irányító Félegyházi Tamás is református maradt, s nem bizonyos, hogy a kolozsvári kirándulás egyben azt is jelentette, hogy anititritináriussá kellett válnia, hogy aztán Debrecenbe visszatérve újra református legyen.

Az iskolát övező adatok bizonytalansága is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a városi tanácsi határozatok manipulálásával Jakab Elek, majd Gál Kelemen nyomán az a kép alakuljon ki a szakirodalomban, hogy a Dávid által terjesztett unitárius tanokat a magyarok lelkesen, minden ellenállás nélkül magukévá tették, míg a szászok makacsul ellenezték azokat. Ez készítette aztán e koncepció szerint Kolozsvár nagy reformátorát arra, hogy szász voltát megtagadva magyarrá váljon. A dokumentumok sorrendjében haladva a manipuláció első mozzanata az 1568. január 2-i határozat olyan kiegészítése volt, amely szerint a prédikatori állásáról lemondott Heltai Gáspár helyére két magyar prédikátor felfogadásáról intézkedtek volna. A *magyar* szó beiktatásával Gál Kelemen itt egyszerűen megtoldotta a szöveget, ahol csupán a *predicatoribus duobus* kifejezés szerepel, vagyis arról történhetett intézkedés, hogy a bevett gyakorlatnak megfelelően a Heltai lemondása következtében fennmaradó pénzüsszeget a két szász prédikátor, azaz Georg Katzer és Johann Eppel között kívánták felosztani. A második mozzanat a fentebb idézet *sabato postridie Luciae virginis* felirat alatt szereplő határozat 1568 februárjára történő datálása volt, amelyet Jakab Elek követett el, s ő látta el olyan kommentárral a szöveget, hogy a Heltai lemondása következtében feldühödött szász lutheránusok fenyegették meg halállal a hozzájuk vallási és nemzeti szempontból egyaránt hűtlen Dávid Ferencet. Ennek az értelmezésnek a harmadik mozzanata annak a vitának az ily módon kirajzolódó összefüggésrendszerbe illesztése volt, amely 1568 tavaszán alakult ki a város szász és magyar közössége

között, s amelynek kezdeményezői azok a magyar polgárok voltak, akik állítólag nem bírták elviselni azokat a megkülönböztető intézkedéseket, amelyekkel a szászok sújtották őket, s amelyek háttérében ott állott volna a felekezeti különbség, vagyis az, hogy a magyarok unitáriusok lettek.

Nincs mód arra, hogy részletesen elemezzük ezt a vitát, amelynek során a kolozsvári magyarok a fejedelmi tábla elé tárt iratukban a nemesi nyelvhasználat elemeiből is építkezve tárták elő sérelmeiket, s amelynek végső eredménye az lett, hogy a fejedelmi határozat a város középkorból örökölt kiegyensúlyozott intézményrendszerét kiterjesztette az egyházi szférára is, vagyis ettől kezdve már nem csupán a szászok közül kerülhetett ki a város plébánosa, hanem a magyarok közül is, s magyar bíró idején őket illette meg a nagytemplom használata is. Ehhez járult még, hogy az iskola élén is bevezették a váltógazdálkodást: elrendelték, hogy magyar rector után németet kell választani, a lector pedig mindig az ellenkező nemzetiségből kerüljön ki, mint a rector. Részletes elemzés helyett csupán egyet hangsúlyoznánk: ahhoz, hogy ezt a vitát a fenti összefüggésbe lehessen rántani, el kellett hallgatni, hogy Dávid Ferenc Heltai Gáspárral együtt a városon belüli *natio saxonica* tagjaként a szászok oldalán vett részt ebben a küzdelemben, ami azt jelentette, hogy fejedelmi prédikátorként Gyulafehérvárott csatlakozott a delegációhoz. Ebben az összefüggésben persze azt is el kellett hallgatni, hogy a szász plébános azonnali leváltása Dávid Ferenc eltávolítását jelentette volna. Nem tartható tehát az az elképzelés, hogy a nemzetiségi ellentétek hirtelen fellobbanásának oka az lett volna, hogy a magyarok már unitárius hitre tértek, a szászok pedig a korábbi szakramentárius, esetleg evangélikus tanokhoz ragaszkodtak. Ellenkezőleg: éppen az lehet feltűnő, hogy az egymást egyáltalán nem kímélő magyar illetőleg szász beadványokban mennyire hiányzik a felekezeti szempont, s ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy felekezetiileg megosztott volt mindkét közösség, amit – bár részletes elemzés nem készült a város társadalmáról – alátámasztanak az ismertebb világi és egyházi személyiségekről ránk maradt adatok is.

Mindez persze azt is jelenti, hogy a legendák világába kell számítani azt az elképzelést, hogy a második gyulafehérvári hitvitáról 1568 márciusában hazatérő Dávid Ferenc egy kerek köre felállva olyan nagy hatású beszédet tartott, hogy a város teljes lakossága unitárius lett. Az unitárius egyház által a mai napig megőrzött és nagy becsben tartott kerek köhöz hasonlóan ez a történet is jóval később keletkezett. A város tehát másképpen lett unitáriussá 1570 tájára, ám ennek részleteiről s Dávid szerepéről keveset tudunk. Bizonyos, hogy udvari prédikátorrá történő kinevezése után jóval kevesebbet tartózkodott itt, de nem mernénk azt állítani, hogy csupán szimbolikusan volt a város vezető lelkésze, plébánosa. Láthattuk, hogy a jegyzőkönyvek tanulsága szerint meghatározó volt a jelenléte 1566 első felében, s bár a 60-as évek második felében nyomtatványait zömmel Gyulafehérvárról datálja, egyáltalán nem bizonyos, hogy kolozsvári szerepe

csupán a beosztott prédikátorai ügyében meghozott intézkedésekre, vagy a város vezetőivel való tárgyalásokra korlátozódott. Mivel az 1571. február 5-i városi tanácsi határozat külön is említi, hogy mivel a fejedelem mellett kell lennie, nem prédikálhat, következtethetünk talán arra is, hogy korábban bizonyos időszakokban tarthatott prédikációkat a városban is. Amikor János Zsigmond halála után el kellett hagynia az udvart s végleg hazatért Kolozsvárra, természetesen az vetődött fel, hogy a szászok egyik prédikátorának feladatát is elláthatja, tehát ekkor bizonyosan németül hirdette az igét, ám ez nem jelenti azt, hogy a város vezető papjaként ne tarthatott volna magyar prédikációkat korábban is. Ne feledjük, hogy 1569-es prédikációs kötete olyan magyar nyelvű szövegeket tartalmaz, amelyekről szerzőjük azt állítja, hogy el is hangzottak, s mivel a szöveg réndre megszólít egy közösséget, odafordul az egyszerű hívekhez, egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy ez csak Gyulafehérvárott történhetett meg.

Az erdélyi magyarok egyházának püspökeként természetesen fő feladata mégis az egyházi élet megszervezése, s nem utolsó sorban annak a dogmatikának a kidolgozása volt, amely egyesíteni tudta volna a szász területeken kívül élő protestánsok egészét. Ez rendkívül intenzív tevékenység volt, s a szorosabban vett antitrinitarizmus szélesebb körben való propagálása mellett ennek legfontosabb mozzanata az anabaptisztikus-spiritualisztikus tradícióhoz való viszony kialakítása volt. Dávid nagy szellemi teljesítményének tarthatjuk, hogy az 1560-as évek második felében folyamatosan életben tudott tartani egy olyan viszonyulást, amelyben az elutasítás és elfogadás elemei egyaránt szerepet kaptak. Így egészen bizonyosan az ő tudtával távolították el Erdélyből az öskeresztény kommunisztikus ideálok Kolozsvárott fellépő képviselőit, de nem engedett teret azoknak a spiritualisztikus tendenciáknak sem, amelyek a szentírás betűjét félretolva a különleges isteni kinyilatkoztatásokra hivatkozva prédikáltak a gyökeres megújulás szükségességéről, megkérdőjelezve mindenféle egyházszervezet szükségességét. Nyilvánvalóan szerepe volt továbbá abban, hogy későbbi vejének, Johann Sommernek a *communis propheta*-tant nagyon radikális formában hirdető munkája (Acontius, *De Satanae strategematibus* című iratának átdolgozása) ne jelenjék meg nyomtatásban. Másfelől azonban, nem titkolta, hogy a gyermekkeresztelést nem tartja bibliailag megalapozhatónak (téziseket fogalmazott meg erről, sőt egy flamand szerző német nyelven kezébe került ilyen tárgyú munkáját magyarul is megjelentette), de ezt a tant szigorúan elválasztotta az anabaptisztikus fogantatású szociáletikai nézetektől. A legizgalmasabbnak azonban azt tarthatjuk, hogy bár a helvét örökségből továbbra is ragaszkodott a peresdestináció-tanhoz és tagadta, hogy az ember szabad akarattal rendelkezne, Servetből és az anabaptisztikus-spiritualisztikus tradícióból merítve olyan morális teológiát alakított ki, amelynek középpontjában az Ó-val szembeállított Újtestamentum állt, s amely egy szociális érzékenységet mutató *imitatio Christi*-tan mentén rendeződött el. Ennek legszuggesztívebb teoretikus összefoglalását az a tizenöt tétele adja (*No-*

tæ membrorum regni Christi), amely a *De regno Christi* című műben olvasható, de újabban az derült ki, hogy az élete végén újra közvetlen munkatársává vált Heltai közreműködésével gyakorlatiasabb formában is megfogalmazódtak ennek posztulátumai. Heltai egyetlen példányban megjelent imádságos könyve ugyanis arról tanúskodik, hogy ez a spiritualitás az unitárius kegyesség egészét áthatotta.

A püspök és udvari prédikátor gondolatvilágában természetesen mindez politikai reflexiókkal is társult. Az 1558 táján megfigyelt tendencia kiteljesedéseként és módosulásaként most már a fejedelem és Erdély különleges történeti, s üdvtörténeti szerepére utaló megfontolások is megjelennek műveiben. Első renden ez annak öntudatos hangsúlyozását jelentette, hogy olyan uralkodó alatt élnek, akitől idegen a vallás tüzzel-vassal történő terjesztése. A vallási tolerancia tehát a hatalom legitimációs argumentumává vált. A váradi hitvita jegyzőkönyve szerint a fejedelem ugyanazokkal a szavakkal szolt erről 1569 októberében, mint az a Dávid Ferenc, aki Stancaró ellenében annak idején még azt szorgalmazta, hogy a magisztrátusnak meg kell őt büntetnie. Most már nem győzi hangsúlyozni, hogy ő nem követelik a hitben tévelygők megbüntetését. E gyakran ismételt nyilatkozatok persze az ő esetében a tanbeli igazság melletti argumentumok is lettek, és azt az időnként ki is mondott tanulságot sugallták, hogy szelíd és türelmes voltuk is bizonyíték igazuk mellett.

Mindez nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy Erdély a vallási tolerancia klasszikus földjévé váljék, jóllehet Dávid szerepét nyilvánvalóan nem annak a közismert romantikus festménynek a módján kell elképzelnünk, amelyen a fejedelem és a rendek csodálatteljes elismeréssel nézik, hogy a profetikus elragadtatottságban fellépő prédikátor 1568 januárjában kihirdeti a tordai országgyűlésen a vallásszabadságot. A fejedelem udvari prédikátoraként nyilvánvalóan ott volt ezen az országgyűlésen, de az eseményről csak határozatok maradtak ránk, s így szerepléséről sem tudhatunk semmi bizonyosat. (Mint ismeretes, ez az országgyűlés mondta ki, hogy a prédikátorok tetszésük szerint szabadon hirdessék az evangéliumot, s a község döntse el, hogy kinek az „értelme” tetszik neki.)

További roppant érdekes mozzanat, hogy a vallásszabadságnak ez az apoteózis mind Dávidnál, mind a fejedelemnél kezdett olyan elképzeléssel is társulni, hogy az isteni gondviselés Erdélynek különösen fontos szerepet jelölt ki az európai protestantizmus történetében. Dávid a legrészletesebben erről a *De falsa et vera...* Erzsébet angol királynőhöz címzett ajánlásában szól, ahol a királynő magasztalása átmegy testvérének, a korán elhunyt VI. Edwardnak a dicséretébe, akivel párhuzamba állítja Erdély mostani uralkodóját, János Zsigmondot, hiszen mindketten az üldözött protestánsok menedékhelyévé tették országukat. Másrészt úgy mutatja be az erdélyi antitrinitáriusokat, mint akik a legkövetkezősebben küzdenek a római Antikrisztus ellen, s skolasztikus tévtanok radikális elutasításával éppen őik teremthetik meg a protestánsok egységének teológiai alapjait is. Ugyanezt figyelhetjük meg a fejedelem másik váradi megnyilatkozásában is,

amikor arra biztatja Melius Pétert, a tiszántúli református egyházkerület püspökét, hogy a kívánatos egység megteremtése érdekében hozza el hitvitára országába a kor vezető református teológusait, Theodorus Bezát és Josias Simlert.

Ezek között a keretek között fejtette ki Dávid Ferenc tevékenységét János Zsigmond fejedelem 1571 márciusában bekövetkezett haláláig, ám a katolikus Báthori István fejedelemmé választása a radikális változásokat hozott életében. A történészek úgy látják, ebben a csaknem teljes egészében protestánssá lett országban éppen azért kerülhetett sor a megingás nélkül Habsburg-ellenes politika vonal roppant tekintélyes személyiségének trónra ültetésére, mert a protestánsok diadalukkal egyszer és mindenkorra elintézettnak vélték a vallás ügyét, s semmi kockázatot nem láttak ebben. A rendíthetetlenül katolikus fejedelem azonban nem így gondolta, hanem az örökölt vallásügyi törvények ugyan betartva roppant szívós és állhatatos lépéseket tett az örökölt egyházi viszonyok átalakítására. A protestánsok egészét érintő, de leginkább mégis az unitáriusokat korlátozó intézkedései a következők voltak: Dávid Ferencet menesztette udvari állásából, cenzúrendeletet léptetett életbe, 1572-től kezdődően szinte évenként megismételt országgyűlési törvénybe iktatta a további vallási újítások megtiltását, Kolozsvárra és Tordára korlátozta az unitáriusok zsinattartási jogát. Korlátozni igyekezett Dávid Ferenc hatáskörét, s ennek legfontosabb következménye az lett, hogy felbomlott az egyházszervezeti struktúra, amelyet a fentiekben bemutatunk, így a történeti Erdély területén lakó magyarok közös egyháza szétvált, s létrejött az önálló református és az unitárius egyház. Ennek a folyamatnak nem minden epizódja ismert, és zárókövének azt az 1576 januárjában hozott országgyűlési végzést tekintik, amely megengedi: Dávid Ferenc legyen a püspöke mindazoknak, akik az ő „vallásán vagnak.” A Kénosi–Uzoni-féle *Unitario ecclesiastica historia* egy adata alapján azonban arra is gondolhatunk, hogy ez már három esztendővel korábban, 1573 januárjában megtörtént. A mondott mű ugyanis idéz egy olyan, mára elveszett kéziratból, ahol „az 1573. január 6-án tartott országgyűlés cikkelyeinek kivonatában az unitáriusok Dávid Ferenc vallásán valóknak vannak nevezve, s meghatalmazást nyernek, hogy őt püspöküknek tartsák, halála után pedig teljes joguk legyen más püspököt választaniok.” Bármikor történt is ez, világos, hogy ettől az időponttól kezdődően Dávid megszűnt az erdélyi magyar egyházak püspökének lenni. Bizonyos tekintetben persze a konfesszionalizálódás kikerülhetetlen következményének is tekinthetjük ezt, de az uralkodó tendenciáról sokat elárul az 1577 októberében meghozott országgyűlési határozat, amely szerint Thorday Sándor András református püspök a magyarok lakta területeken bárhol vizitálhat és taníthat az országban, míg Dávid Ferencet a leghatározottabban eltiltják ettől, kompetenciáját legszigorúbban csak az övéire korlátozzák.

Az első következmény tehát az volt, hogy Dávidnak vissza kellett települnie Kolozsvárra, s hozzá kellett látnia ottani élete megszervezéséhez. A városi tanácsi határozatokból jól kivehető, hogy ezt szinte kicsinyeskedő akribiával tette meg,

s hosszú időbe telt, míg megszületett a megegyezés megfelelő javadalmazásáról, amit aztán még 1577-ben majd újra napirendre tűzött. A dokumentumokból ugyanakkor nem csupán az vehető ki, hogy szinte a végsőkéig feszítette a húrt az anyagi természetű vitákban, hanem az is, hogy ennek ellenére nagy tekintélynek örvendett. Nyilvánvaló, hogy már az állandó fizikai jelenlét következtében is jóval nagyobb hatással volt az egyházi élet mindennapjaira is, mint korábban. Mivel nincsenek pontos listáink a prédikátorokról, nem tudjuk, mennyi ideig látott el ilyen feladatokat is az egyik és a másik nációban, de mindennél beszédesebb, hogy az 1573. február 17-i tanácsi határozat szerint volt olyan időszak, amikor a szász és a magyar közösségekben is ellátott prédikatori feladatokat, tehát mindkét nyelven prédikált is. Mivel a város működési rendje szerint ő kellett hogy asztalt adjon az iskola rektorának, nyilvánvalóan a mindennapi problémákig lemenően kellett foglalkoznia az iskola mindennapjaival is. Egészen bizonyosan szerepet vállalt az iskolához érkezett tanárokról való gondoskodásban, hiszen nem csupán arra van adatunk, hogy életének utolsó, drámai időszakában az ő házában lakott Fausto Sozzini és Matthias Vehe-Glirius, de – egy ideig legalábbis – ez megtörtént már 1573-ban Niccolo Parutával is. Ugyanakkor a város erkölcsi és szokásrendjét is formálni kívánta, hiszen az 1573. január 13-i határozat szerint egy olyan írást terjesztett elő a tanácsnak, amelyben szigorú intézkedéseket sürgetett a mulatozás ellenében.

A döntő persze az volt, hogy a korábbiaknál szűkebb hatáskörrel rendelkező püspök dogmatikai nyitottságával nagy hatást gyakorolt az unitárius közösség egészének sorsára is. Az erdélyi reformátor ugyanis nem csupán arra volt képes, hogy szintézist teremtsen a különféle antitrinitárius felfogások között, hanem arra is, hogy sohase szűnjék meg töprengeni mindenkori álláspontja koherens voltán, s unitárius korszakában már rendre az is fölmerült, hogy összhangban vannak e tanai a rációval és a szentírással is. A szüntelen reflexióra talán a folytonos viták is rákényszerítették, de tény, hogy miközben látszólag nagy magabiztossággal verte vissza református ellenfelei érveit, 1570. november 29-én egy Jacobus Palaeologushoz írott magánlevélben őszintén feltárta felfogásának ellentmondásait. A kínzó dilemmák őszinte feltárása egészen szokatlan a 16. századi magabiztos hitvitázók világában, s következményei hamarosan megmutatkoztak az erdélyi antitrinitarizmusban is. A megoldás állhatatos keresésével magyarázhatjuk ugyanis azt, hogy Dávid városa kollégiumában helyet adott számos, Európa más országából kiüldözött gondolkodónak, s ezáltal Kolozsvár az 1570-es években a vallási másképp-gondolkodás egyik legfontosabb centrumává vált. A menekültek között talán a legjelentősebb az iménti levél címzettje, Jacobus Palaeologus az antitrinitarizmus egy egészen újszerű változatával kínált választ Dávid dilemmáira. Nincs módunk itt arra, hogy összefoglaljuk ennek a zsidó, muszlim és keresztény vallások egységesítésére vállalkozó koncepciónak a legfontosabb téziseit, csupán a Dávid számára nyilvánvalóan fontossá vált, szorosabban vett krisztológia

vonatkozásairól szólunk. E koncepció kiindulópontja szerint a Máriától született, korábban nem létezett ember Jézust Isten nem azért küldte el, hogy megváltsa az emberiséget bűneitől. Erre nem is volt szükség, mivel Palaeologus szerint áteredő bűn nem létezik. Ádám ugyanis csak személyében vétkezett, s Istenhez méltatlan lenne arról beszélni, hogy ez a bűn megrontotta az emberi természetet. Jézusnak tehát eredetileg kizárólag az volt a küldetése, hogy itt, a földön a zsidók királya legyen és hatalmát a világ minden népére kiterjessze. Vele akarta ugyanis beteljesíteni Isten azt az Ábrahámnak tett ígéretét, hogy „magvát” a világ örökösévé teszi. A zsidók azonban nem fogadták el királyuknak és megölték, ezért Isten választott néppé tette mindazokat a pogányokat és ivadékaikat is, akik hitték, hogy Jézus a Messiás. Mindez azonban csak az üdvözülés lehetőségét jelenti a tévedésüket belátó és más Messiást nem váró zsidók (Palaeologus semmi egyebet nem követelt tőlük!), illetőleg a megtért pogányok és utódaik számára, a továbbiakban minden ember saját dolga, hogy kiérdemli-e az üdvösséget a tízparancsolatban megfogalmazott erkölcsi törvények betartásával. A koncepcióból logikusan következően Palaeologus az érdemeiért a mennybe fölemelt ember Jézus Krisztusnak csak a mennyei uralkodást tartotta fenn, s megtagadta tőle a részvételt a világ kormányzásában. Jézus tehát a földön élők felett nem uralkodik, őt segítségül hívni fölösleges, imádni pedig nem is szabad, mert Jézus nem Isten, és a Teremtő a maga méltóságát soha senkivel nem osztja meg.

Dávid számára kezdetben elfogadhatatlanok voltak ezek a tételek. Az 1573 februárjára datált kéziratban ránk maradt művekből jól látszik, hogy az ebben az időben tartott kolozsvári zsinaton Niccolo Parutával együtt főleg a megigazulástan reformatori örökségének radikális félretolása ellen tiltakoztak. Indulatos vitára utal, hogy az egyik tézissor megfogalmazóját, Johann Sommert az egyház felforgatójának nevezte. Egy újabb reflexív periódus után azonban elfogadta, legalábbis a görög krisztológiáját. A jelek szerint a '70-es évek második felében már úgy vélte, Palaeologus elfogadható magyarázatot adott arra, miért nevezi a szentírás Istennek Jézust. Azért, mert az Ószövetségben az *Elohim* istennév, az Újszövetségben pedig a *Theos* főnév névelő nélküli alakja valójában urat, fejedelmet, világi vezetőt jelent, s ily módon ő is Krisztus szerepének további lefokozásában látta az egyszerre biblikus és logikus megoldást a krisztológiai dilemmákra. Így jutott el az ún. nonadorantizmus tanának (vagyis Krisztus nem-imádhóságának) meghirdetéséig. Ugyanakkor Palaeologus a *Catechesis christiana* című művében egy olyan *Pastort* léptet fel, aki a leírás szerint Dávid Ferencsel azonosítható, sőt az ugyancsak fiktív *Disputatio scolasticá*ban az ő neve alatt lép fel a legtudósabb prédikátor, aki Palaeologus nézeteit az erdélyi unitárius egyház dogmatikájaként mutatja be. Mivel a '70-es évek derekáról egyetlen sor sem maradt ránk tőle, nem tudhatjuk, ez mennyire felel meg a valóságnak. Illetőleg a rendelkezésünkre álló kevés adat alapján azt is bátran állíthatjuk, hogy a még mindig forrongásban lévő felekezetnek nem volt a tagok mindegyike számára kötelező dogmatikája.

Ennek a különös képződménynek a kialakulása is Dávid Ferenc érdeme, s úgy tűnik, ebben a közösségben változatlan nagy tekintéllyel rendelkezett élete végéig. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a '70-es derekától, s különösen az 1576 januárjában kimondott válást követően a más felekezetekhez tartozók megnyilatkozásaiban rendre felbukkan, hogy közösségében is tekintélyét vesztett, erkölcséből kivetkőzött személyiségről van szó. Sokan a legkülönbözőbb mendemondák társaságában idézték azt az állítólag Báthori Istvántól származó maximát, hogy aki nem tud feje lenni házának, az valójában nem lehetne feje egyháznak sem, s így egyházát – s persze annak tanrendszerét is – minősíti, hogy milyen ember áll az élén.

Valójában persze magánéletéről nagyon keveset tudunk. Ezt a keveset itt összefoglalva csak azt mondhatjuk egészen bizonyosként, hogy 1576-ban elvált a szász nemzetiségű Baráth István egykori főbíró lányától, Baráth Katától. Egy református teológus, Paksi Mihály 1572. április 10-én ugyanakkor arról tájékoztatja Johann Wolfot, hogy azt beszélik: az erdélyi eretnek első felesége halála után egy gazdag ifjú nőt vett feleségül. Ha itt többről van szó, mint mendemondáról, akkor az a legvalószínűbb, hogy volt egy számunkra teljességgel ismeretlen első felesége (őt persze a magyar egyháztörténészek szívesen képzelték el magyar nemzetiségű asszonnak), akitől négy gyermeke született. Közülük kettő az ismét Hertel családnevet viselő Dávid és János. Az utóbbi Páduában híressé vált tudós botanikus lett, de szerepet vállalt atyja eszmei örökségének ápolásában is, s 1592-ben a szászok jelölték kolozsvári plébánosnak, amikor ismét rájuk került a vezető lelkészi állás betöltésének sora. Két leánya közül a névről is ismert Kata Trauzner Lukácsnak lett a felesége, míg a másik Johann Sommerhez ment férjhez. Ha tehát Paksi információja helytálló, akkor nem 1557-ben vette feleségül Barát Katát, mint Jakab Elek egy olyan dokumentum alapján gondolta, amely azokat az ajándékokat sorolja fel, amelyekkel egy Barát-lányt tiszteltek meg a céhek esküvője alkalmából. Az sem kizárt ugyanakkor, hogy harmadszor is megházasodott, hiszen Biandrata azt írja 1578. augusztus 3-án, hogy a betegeskedő Dávid neje lelkéért aggódik, akinek anyja gutaütésben meghalt. Nem tartom azonban azt sem kizártnak, hogy itt az olasz orvos a püspök hajdani második feleségéről beszél. Erre utalna az anyós fölemlítése, aki az 1576-os válóperben az ügy egyik mozgatója volt, s mindenképpen gyanús, hogy az 1578/79-es drámai események során Dávid több családtagja előkerül, de az új nejről, aki tehát a harmadik lenne, hallgatnak a dokumentumok.

Bárhogyan volt is, annyi bizonyos, hogy az 1576-os válóper a fejedelem „vastagon” felhasználta az unitárius püspök tekintélyének rombolására. Aligha lehetett ugyanis másnak tekinteni, hogy a püspök többszöri kérése ellenére olyan zsinat tárgyalta ügyét, amelyen csak az erdélyi szász és magyar evangélikusok vettek részt. (A zsinati határozat ily módon bekerült a szász zsinatokat megörökítő összefoglalásokba, s rendre ott olvasható a 18. századi másolatokban is.) Talán

túlzás lenne azt állítani, hogy ez az 1578/79-es események nyitánya volt, de az kétségtelenül megmutatkozott, hogy Dávid semmiféle kíméletre nem számíthat a fejedelmi hatalom részéről.

Mindazonáltal az a per, amelynek végén 1579 júniusában a halálát jelentő börtönbüntetésre ítélték, rendkívüli és szokatlan esemény volt Erdélyben. Heves indulatokat váltott ki. Az országgyűlési és zsinati akták pusztulása megnehezíti a történetek tisztázását, s a végső okokat illetően a szakirodalom nem is jutott egy- séges álláspontra. Az alábbiakban csak a legfontosabb mozzanatokat idézem fel, s természetesen utalok a modern interpretációk lényeges eltéréseire.

Abban egyetértés van a szakirodalomban, hogy 1578 tavaszán tartott tor- dai zsinat tekinthető az események nyitányának, ahol Dávid kezdeményezésére elfogadták a *communis prophetia* intézményét, megalkottak egy hitvallást, s ha- tározatot hoztak a gyermekkeresztelés megszüntetésére. Dávid egy évvel későbbi ugyancsak Tordán előterjesztett tézisei alapján azt gondolhatjuk, hogy a ha- tározatokat nem tartották ellentéteseknek a vallásújítást tiltó törvénnyel, hiszen úgy vélték: csak azon az alapon építkeznek tovább, amelyet már jó régen meg- vetettek. Fontos ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy a *communis prophetia* nem olyan kiterjesztéséről volt itt szó, mint például 1570 táján Rakówban, tehát nem a hívők mindegyikének, hanem kifejezetten a papoknak (*ministri*) adatik meg az igazság folytonos keresésének szabadsága. Erre látszik utalni a történetekre ha- marosan elítélően reagáló országgyűlési határozat is, amely az innovátorokat a funkciójuktól való megfosztással és további büntetéssel fenyegeti, s csak mintegy mellékesen szól azokról, akik nem lévén vocatióban nem foszthatók meg funk- ciójuktól. Magát a hitvallást nem ismerjük, de minden bizonnyal nonadorantista jellegű volt, s a gyermekkeresztelés beszüntetése nem az anabaptisták, hanem Palaeologus szellemében történhetett, aki szerint a keresztény szülőknek teljesen fölösleges gyermekeiket megkereszteltetniük, mivel szüleik jogán tagjai annak a közösségnek, ahonnan az üdvözülésre jogosultak kikerülhetnek. Hogy Dávid kinek a műveiből merített e határozatok, majd pedig az ugyanez év nyarán meg- fogalmazott tézisek (*Theses tres*) és a Biandrata kifogásaira írott válasz (*Libellus parvus*) során, nem tudhatjuk pontosan. Palaeologus szövegei persze bizonyosan a kezében voltak, ám fontos rögzítenünk, hogy Dán Róbert felfedezése és kutatá- sai eredményeképpen tudjuk, hogy ekkor már Kolozsvárott tartózkodott Matthias Vehe-Glirius is. Az már jóval régebb óta ismert, hogy miután Biandratának nem sikerült a püspököt hallgatásra bírnia, Erdélybe hívatta Fausto Sozzinit, aki 1579 novemberétől 1579 áprilisáig szinte együtt élt Dáviddal. A vitatkozás dokumen- tumai közül ránk maradt Dávid kifejezetten az adoráció és invocáció kérdéskör- ére koncentráló négy tézise, Fausto Sozzini válasza, s az a válasz, amelyet erre Dávid Ferenc írt. Ez azért érdemes különleges figyelmünkre, mert 1573 óta ez az első terjedelmesebb értekezés, amely ránk maradt tőle, s amelyben a tézisek teo- lógiai hátterét is megfogalmazza. Erről meg tudtuk állapítani: a roppant erőteljes

és logikus gondolatmenet legfőbb forrásai Palaeologus *Catechesis Christiana* és Vehe-Girius *Mattanjah* című műve. Ez figyelmeztet bennünket arra, hogy a fentebb említett *Theses tres* és a *Libellus parvus* olyan kérdésekkel foglalkozik igen hangsúlyosan, amelyek nem csupán Palaeologus műveiben szerepelnek, hanem jóval kihegyezettebben jönnek elő Glirius munkáiban. Emlékeztetnék arra, hogy egy külön *Declamanticulája* van a szabad akaratról Kálvin ellenében, a *Mattanjah* pedig részletesen foglalkozik a Krisztus országára vonatkozó különféle elképzelésekkel.

Mivel a további szűkebb körben tartott megbeszéléseken sem sikerült kompromisszumra jutni, a vitatkozó felek megegyeztek abban, hogy kikérik a lengyel egyházak véleményét, ám közben Dávid – mintegy előre menekülve – 1579. február 24-re zsinatra hívta össze papjait, ahol az igazságkeresés szenvedélyétől hajtott, emelkedett téziseket terjesztett elő, s egyben paráznasággal vádolt papok kizárásával is tanúbizonysági próbált tenni arról, hogy a tan és az erkölcs egyformán fontos számára. Nem kevésbé volt célzatos az alattvalói hűség és engedelmesség kinyilatkoztatása, amelyet a tézisek összhangba igyekeznek hozni a menyei tudomány megalkuvás nélküli kutatásának követelményével.

Szorosabban vett krisztológiai tételeket nem tartalmaz ez az előterjesztés, és zsinati jegyzőkönyv híján nem tudjuk, mi történt magán az összejövetelen. A per egész történetének kulcsmozzanata ugyanakkor, hogy miképpen vélekedünk azokról a tételekről, amelyeket Biandrata csatolt ahhoz a zsinatot összehívó levélhez, amelyet 1579. április 7-én küldött szét, s amely felsorolja azokat a tételeket, amelyekről szerinte Dávid környezetében folyamatosan tárgyaltak. Akik úgy gondolták, hogy a püspököt kizárólag nonadorantista tanításaiért ítélték el (a régebbi szakirodalom ezt szerette tiszta unitarizmusnak nevezni) nem adtak hitelt ezeknek, s Biandrata és társai koholmányáról beszéltek. A vértanú püspök egyházának mindenkori történészei tehát szükségesnek tartották hangsúlyozni, hogy Dávid nem lépett a szombatossághoz vezető útra. A más felekezethez tartozók közül a reformátusok ugyanakkor szívesen demonstrálták ezzel a példával is, hogy a minden korlátot elvető racionalisztikus dogmakritika elkerülhetetlenül a szektássághoz vezet, s így hitelt adtak a tételsornak.

A *Mattanjah* szövegének előkerülésével azonban új helyzet állt elő, amennyiben világossá vált: Biandrata tézisei nem fantáziaszülemények, hiszen egy kivételével Vehe-Glirius művének egy-egy gondolatmenetét foglalják össze. Vehe-Gliriusnál nem szerepel az első ún. jozefinista tétel, amely szerint Jézus József magvából született. (Az antitritináriusok közül egyébként a litváni Szymon Budny volt ennek a felfogásnak a híve.) Mindez arra készítette Pírnátot, hogy korábbi elképzelését megváltoztatva hitelt adjon a tételeknek, s új koncepciót dolgozzon ki. Ezek szerint az országgyűlés nem azért ítélte el Dávidot, mert Palaeologus merész dogmatikai rendszerét el akarta fogadtatni az unitárius közösség egészével, hanem a politikai szempontokra roppant érzékeny Biandrata ezzel azt

kívánta megakadályozni, hogy az unitarizmus életképtelen és a vezető rétegek számára elfogadhatatlan szektává váljék.

Úgy gondolom, Pirnát túlságosan könnyen siklik át a jozefinista tétel fölött, márpedig ha ebben nyilvánvalóan a befekettítés eszközével élt Biandrata, akkor ez nem elképzelhetetlen a tételsor egészére vonatkozóan sem. Ezért nem merném állítani, hogy a tételeket valóban Dávid Ferenc fogalmazta meg. Jelentőségük azonban ennek ellenére aligha tagadható. Ha maga Dávid nem hirdette is ezeket, roppant fontos, hogy nem az olasz orvos fantáziájának eredményeiről van szó, hanem egy fizikailag is jelenlévő vallásújító vállalt gondolatairól, akiről a források hallgatása ellenére nehéz elképzelni, hogy ne próbálta volna meg terjeszteni tanításait. Mindez az eddigieknél érthetőbbé teszi Biandrata motivációját, s azt is, miért éppen 1578 tavaszán gyorsultak fel az események.

S persze érthetőbbé válik az a kérelhetetlen elszántság is, amellyel a Biandrata úgymond „végigcsinálta” a történetet: még az áprilisi országgyűlés előtt háziörizetet rendeltetett el a püspök felett, majd miután az országgyűlés elhalasztotta a döntést, még szigorúbb őrizet alá helyeztette, hogy aztán sor kerüljön a júniusi országgyűlésre, ahol a már mozogni és beszélni sem tudó ember felett kimondták az ítéletet. Valószínűleg a már az udvarban jelen lévő jezsuiták tanácsára semmiféle hitvitát nem tartottak, csupán azt állapították meg, hogy Dávid megszegte a vallásújításra vonatkozó törvényt. Valójában tehát nem tudhatjuk, mit vallott utolsó napjaiban. Az a hitvallás mindenestre, amelyet áprilisi lefogatása után Tordán fogalmazott meg, s amelyet később Vehe-Glirius közzétett a *Refutatio scripti Petri Caroli* előszavában, a Sozzininak adott válaszhoz hasonlóan arról tanúskodik, hogy életének utolsó szakaszában sem volt mechanikus recipiálója sem Palaeologus, sem Vehe-Glirius gondolatainak. Mindkét irat megengedi, hogy a Krisztus országára vonatkozólag többféle vélemény is megfogalmazódjék, s szóba sem kerül a *Mattanjah*, a későbbi szombatosok kiindulópontot jelentő újszerű gondolata. Nem szerepel tehát Dávidnál az az elképzelés, hogy mivel Jézus semmit sem módosított az ótestamentumi törvényen, Isten törvényeit megismerni és helyesen értelmezni egyedül az Ótestamentum alapján lehet, s mivel pedig az embernek nincs joga arra, hogy önkényesen válogasson a törvények között, a „hívó pogányoknak” (a bizonyíthatóan csak a zsidóknak szánt körülmétkedés kivételével) az ótestamentum rituális törvényeit is be kell tartaniuk. Dávid az Istennek tetsző, kegyes élet fontosságát állandóan hangsúlyozva nem erről, hanem Krisztus utánzásáról beszél. De a fő gondolat kétségtelenül a nonadorantizmus védelme, állandó ismétlése annak, hogy Krisztust nem imádkozhatjuk, s nem hívhatjuk segítségül, mert ha ebben engedményt teszünk, akkor óhatatlanul visszazuhanunk abba a pápista többistenhitbe, amelynek megszüntetése számára a reformáció legnagyobb vívmánya és értelme volt.

Nem állíthatjuk, hogy vá osának minden polgára vagy akár csak magisztrátusának minden tagja átlátta e eológiai testamentum mibenlétét. Hatalmas tekin-

télyről tanúskodik ugyanakkor, s szinte meghatónak is tarthatjuk, hogy e szűkebb közösség rendre intézkedéseket próbált foganatosítani legalább helyzete enyhítésére: a városi iratok egyszer Biandrata lefizetésének kísérletét dokumentálják, máskor azt a próbálkozást, hogy legalább meghalni engedjék haza. Még ez sem adatott azonban meg neki: a dévai vár börtönéből nem volt szabadulás. A jezsuita források tudni vélik, hogy életének utolsó napjaiban a démonokkal viaskodott. De ha csak a testi kínokkal is, az sem tartott sokáig, hiszen 1579. november 15-én elhunyt.

KOVÁCS SÁNDOR

KÉTSZÁZ ÉVE SZÜLETETT JOHN PAGET,
ERDÉLY MAGYAR HONPOLGÁRA

Borbély István irodalomtörténész egyik 1926-ban kelt tanulmányában az unitárius egyháztörténet-írás kegyeletteljes kötelességévé tette John Paget életrajzának megírását.¹ Több mint kilencven év telt el a jámbor óhaj megfogalmazása óta, de az unitárius Paget-monográfia még mindig nem készült el. Születése kétszázadik, főműve megjelenésének 169. évfordulóján² emlékezzünk arra, *akinek hazája lett Magyarország*.³ Jósika Miklós 1844-ben *Az élet útjai*, Jókai Mór 1877-ben az *Egy az Isten* című regényében rajzolta meg John Paget alakját; de ki olvas manapság Jósikát és Jókait?! – tehető fel az akár jogosnak is minősíthető kérdés. Ha olvasni nincs is idő, tévézni alkalmoszerűen mégiscsak szoktunk. A magyar filmművészet szerelmeseinek hívjuk fel figyelmét arra, hogy John Paget és Weselényi Polixéna életéről *Polixéna szerelmei* címen Kovács András rendezésében hamarosan elkészül az a játékfilm, amelynek 57 perces dokumentumfilm-változatát 2007-ben mutatták be *Polixéna és John – Kettős portré háttérrel* címen.⁴

Magyarországon az utóbbi években is jelentek meg Pagetről szóló rövidebb-hosszabb írások, legutóbb Ambrus Lajos elevenítette fel a borász Paget János emlékét.⁵ Szűk pátriánkban 2004. július 8-án idézték fel Paget emlékét az *Új Magyar Szóban Egy angol, aki először keltette jó hírét a paprikás csirkének* címen. A kolozsvári *Szabadság* 2000. február 3-i számában *John Paget Jánosról* olvashattunk egy tárgyi tévedésektől sem mentes rövid cikket.

A román újságírók is felfigyeltek a kivételes életpályára. Legutóbb 2008 februárjában Daniel Iftene *Ardelean de Manchester* címen közölt szellemes cikket az egyik kolozsvári lapban.⁶ Az erdélyi román tudományosság képviselői

1 Borbély István, *Simén Domokos és kora*, KerMagv, LVIII., 1926, 111.

2 *Hungary and Transylvania with Remarks on their Condition Social, Political and Economical*, London, 1839. Magyarul megjelent válogatás: *Magyarország és Erdély*, Helikon kiadó é. n. [1987] Válogatta, szerkesztette, a szó- és névmagyarozatokat és a tanulmányt írta Maller Sándor. Fordította Rakovszky Zsuzsa

3 Török Tamás ezen a címen írt rövid ismertetőt 1987-ben a Maller Sándor gondozásában megjelent fordításról. Lásd. Unitárius Élet, 1987, július-október, 4-5. sz. 9.

4 Váczy András: „*A falak néha távolabb, néha közelebb voltak.*” (beszélgetés Kovács András filmrendezővel). Árgus, 2004/10 (október).

5 Ambrus Lajos, *Paget Magyar Nemzet* 2005. július 30. és 2005. szeptember 10. Pagetről, a borászról lásd még: Ambrus Lajos, *Az én szőlőhegyem*, B. K. L. Kiadó, Szombathely, 2005.

6 Lásd: Foaia Transilvană 2008. február 7.